

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga
tidskrift inom det bebyggelsehisto-
riska området. Tidskriften utges med
två nummer per år av Föreningen
Bebyggelsehistorisk tidskrift. Se även
www.bebyggelsehistoria.org

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 68/2014

OMSLAGSBILDEN: Utsikt mot Blasieholmen, ca 1780.
Målning av Johan Sevenbom. FOTO: Stockholms stads-
museum. Bilden är något beskuren.

BAKSIDESBILDEN: Amazonkarosser på löpande band
i Volvos Torslandafabrik utanför Göteborg 1964.
FOTO: K.W. Gullers, Volvo Cars.

NR 68 2014

**I DETTA NUMMER: Högedeln bor i staden • Rotemansarkivet som källa till
herrarbetarnas liv i Stockholm • Kropp, ting och göranden – om att bo i
arbetarkasernernas spiselrum • Den stora skalan: Volvo Torslandaverken
som mål och mening i 1960-talets Sverige**

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 68 • 2014

GÖRAN RYDÉN (RED.)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org

E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Eva Löfgren

E-post:

eva.lofgren@conservation.gu.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab

Box 1310

621 24 Visby

Telefon 0498-253 900

E-post: order@bokorder.se

PRENUMERATION för 2015 kan tecknas på tidskriftens ordersida <http://bht.bokorder.se> eller via E-post order@bokorder.se eller telefon 0498-253 900, fax 0498-249 789.

En årsprenumeration kostar 450 kr inkl. moms.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt via E-post eller telefon/fax.

Lösnummerpris 225 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR

Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

Roger Tanner

TRYCK

Bulls Graphics AB, Halmstad, 2014

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Handelsbankens forskningsstiftelser, Brandförsäkringsverkets stiftelser för bebyggelsehistorisk forskning samt Helgo Zettervalls fond.

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art*,

EBSCO Art & Architecture Index samt

EBSCO Art & Architecture Complete (innehåller artiklarna i fullängd).

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göran Ulväng, Uppsala universitet, SLU, Uppsala, ordf., ansvarig utgivare

Paul Agnidakis, Uppsala universitet

Sofia Gustafsson, Linköpings universitet

Joakim Hansson, Uppsala universitet Campus Gotland

Sofia Holmlund, Stockholms universitet

Anders Houltz, Blekinge tekniska högskola, Karlskrona

Emilie Karlsmo, Uppsala universitet

Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Eva Löfgren, Göteborgs universitet

Fredrika Mellander Rönn, Tyréns, Stockholm

Catharina Nolin, Stockholms universitet

Göran Rydén, Uppsala universitet

Hedvig Schönback, Stockholms stadsmuseum

Anders Wästfelt, Stockholms universitet, SLU, Uppsala

ADVISORY BOARD

Eir Grytli, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU), Trondheim;

Lars Christian Nørbach, Nordjyllands Historiske Museum, Aalborg;

Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Oslo; Ann-Catrin Östman, Åbo Akademi, Åbo;

Åsa Ringbom, Åbo Akademi, Åbo; Ulla Kjær, Nationalmuseum, Köpenhamn

REDAKTÖR FÖR DETTA NUMMER

Göran Rydén

Institutet för bostads- och urbanforskning (IBF)

Uppsala universitet

Box 514

751 20 Uppsala

goran.ryden@ibf.uu.se

Innehåll

- 5 Boendets praktiker
av Göran Rydén
- 8 Högadeln bor i staden
Fersenska palatset som urbant mikrokosmos i Stockholm ca 1740–1795
av Johanna Ilmakunnas
- 26 Rotemansarkivet som källa till herrarbetarnas liv i Stockholm
av Anna Götlind
- 46 Kropp, ting och göranden
Om att bo i arbetarkasernernas spiselrum
av Håkan Berglund-Lake
- 61 Den stora skalan:
Volvo Torslandaverken och massproduktion som mål och mening
i 1960-talets Sverige
av Anders Houltz

RECENSIONER

- 85 CARL JOHAN SANGLERT, *Att skapa plats och göra rum: Landskapsperspektiv på det historiska värdets betydelse och funktion i svensk planering och miljövård*
av Klas Sandell
- 87 HALLEMAR, DAN & KLING, ANDERS (red.), *Guide till svensk landskapsarkitektur*
av Maria Flinck
- 90 FLINCK, MARIA *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*
av Margrethe Floryan
- 92 BEDOIRE, FREDRIC, *Restaureringskonstens historia*
av Ola Wetterberg
- 94 EMILIE KARLSMO, JAKOB LINDBLAD & HENRIK WIDMARK (red.), *De kyrkliga kulturarven. Aktuell forskning och pedagogisk utveckling*
av Cathrine Mellander Backman

Finngården Ritämäki i Torsby kommun, Värmland, är en av landets bäst bevarade och den sista finngård i Sverige som bebotts och brukats på ett traditionellt sätt ända fram till 1964. Boningshuset från 1840-talet består av en rökstuga, där rökugnen är placerad, och en liten kammare och kök. Gården blev aldrig moderniserad med elektricitet eller indraget vatten. Även inredningen är den samma som när gården övergavs och ger oss en inblick i ett sedan länge försvunnet sätt att bo och leva. Gården är byggnadsminne och naturen kring Ritämäki är avsatt som naturreservat. Gården ägs och förvaltas idag av Lekvattnets hembygdsförening och visas sommartid för besökare. FOTO: Elina Antell 2014.

Boendets praktiker

Bebyggelsehistorisk Tidskrift har sedan sitt första nummer alltid stått för en disciplinöverskridande ambition, samtidigt som det långa tidsperspektivet alltid varit påtagligt. Egentligen är detta inte alls så konstigt. Bebyggelse, boende, byggande och bostäder låter sig svårligen placeras in i snävt avgränsande boxar, utan pekar istället mot en spretighet och vidlyftighet som kännetecknar det mänskliga livet. Kort sagt: människor har alltid bott! Sällan har en sådan ambition legat närmare den vetenskapsteoretiska utvecklingen än just nu. Det finns ett nyvaknat intresse för det materiella, med materiella strukturer som en fond för mänskliga aktiviteter, och sedan en tid har detta kompletteras med ansatser som lyfter fram den konkreta mänskliga praktiken. Forskare talar om "the performative turn", och andra betonar studier av ett konkret och jordnära mänskligt handlande. En centralgestalt i denna vindkantring, bort från det strukturella, är den franska forskaren Michel de Certeau. (En kollega benämnde honom nyligen som "the other Michel" för att kontrastera honom mot Michel Foucault.) Kanske är de Certeau mest ihågkommen för den metaforiska distinktion han gjorde under 1980-talet. Forskning kunde ske genom ett observerande från toppen av World Trade Centre, eller genom att ta hissen ned och istället observera livet på New Yorks gator, genom att själv gå omkring på dessa. Observerandet från ovan skapade endast en abstrakt bild av vad som försiggick, men vandrandet gav en förståelse av hur den mänskliga praktiken skapade samhället och (kanske) även hur detta samhälle förändrades.

Mikrohistoria kan också ses som en ny företeelse inom den svenska historikerfamiljen. Förvisso gjordes en inbrytning av detta sätt att skriva historia redan under 1980-talet med översättningar av böcker skrivna av Carlo Ginzburg och Emmanuel Le Roy Ladurie, men till skillnad från i Finland blev det ingen fortsättning. Under senare år märks dock en skillnad och ett ökat intresse kan skönjas för människors vardag och sedan hur detta påverkar större historiska processer. Det skall påpekas att den mikrohistoriska traditionen har en gemensam idéhistoria med de praktikinriktade ansatserna, som kan sökas i den ytterst gynnsamma och innovativa jordmån som skapades i Paris med en kärna av historiker som Fernand Braudel, Georg Duby och Le Roy Ladurie, men med ett aktivt deltagande från andra akademiker såsom det "bägge Michel", Pierre Bourdieu och andra.

De fyra artiklarna som presenteras i detta nummer speglar på olika sätt såväl BHT:s vida ramar som nyare teoretiska utgångspunkter, med en praktikinriktad forskning och mikrohistoria. Samtliga tangerar den betydelsefulla frågan om hur man gör när man bor, eller hur boendet placeras in i det stora livspusslet. Det kan handla om hur 1700-talets adelsmän skapade sig ett boende i Stockholm, eller hur arbetsvandrande Dalfolk ordnade bostäder åt sig under slutet av det följande seklet. Det kan även handla om hur kvinnor, män och barn formerade sina bostäder i sågverkens stora kaserner, eller hur man från samhällets sida tänkte sig att de nya Volvo-arbetarna skulle bo.

Johanna Ilmakunnas artikel handlar om det högdagliga boendet i Stockholm under 1700-talet, och mer specifikt om hur familjen von Fersen skapade sig en ståndsmässig, men även modemässigt uppdaterad, bostad. Texten behandlar inte direkt boendets praktiker, utan har snarare sin utgångspunkt i den materiella kulturen, och tar fasta på hur bostaden byggdes om och utrustades med möbler och andra materiella artefakter. På så sätt läggs emellertid en solid grund varpå man senare kan ställa sig frågor om de sätt som de boende kom att ta sin bostad i besittning. Ilmakunnas berättar om hur Axel von Fersen återkom till Sverige 1749 och hur han omgående satte igång med ett stort ombyggnadsprojekt av familjen gamla barockpalats, prominenta arkitekter anlätades och en modernisering kom till stånd. Ett genomgående tema är jämförelser med situationen i främst Frankrike, samt de sätt varpå detta "boendets materialitet" sågs som en nödvändig manifestation av status, makt och identitet.

Med *Anna Götlind* stannar vi i den svenska huvudstaden, men tidsperioden är en annan liksom även boendets praktiker. Götlind har två syften. Å ena sidan vill hon analysera hur vandringsarbetare från Djura socken i Dalarna flyttade till Stockholm, men även inom huvudstaden, under några decennier på bägge sidor av sekelskiftet 1900. Ett andra syfte är mer metodologiskt, och författaren önskar lyfta fram ett tidigare icke alltför utnyttjat källmaterial, Rotemansarkivet, och med detta som empirisk bas visa på det mikrohistoriska angreppssättet. Götlind följer 180 Djurabor, vad de arbetade med och var de bodde. Vad gäller arbetsmarknaden så tycks den ha varit synnerligen varierad, med en lång rad av olika yrkesbeteckningar. Vad gäller boendet tycks merparten av Djuraborna ha bott på Kungsholmen. Götlind pläderar för det fruktbara med mikrohistoriska studier, men konstaterar samtidigt att ytterligare arkivmaterial måste tillföras för att Dalfolkets liv i Stockholm verkligen skall kunna ses som en fullödig mikrohistoria.

Den materiella organiseringen av boendet finns även med i *Håkan Berglund-Lakes* artikel, men hans betoning ligger på hur människorna, de boende, tog denna materialitet i besittning. Utgångspunkten är det förra sekelskiftets norrländska sågverkssamhällen och de människor som där bodde. Det var de stora hyreskasernerna, med sina många små lägenheter, som gav boendes materiella ramar, men inkluderade var även uthus och avträden. Berglund-Lake diskuterar hur dessa ramar gav upphov till en distinkt boendets praktik. Sysslor ”samlades” kring eldstaden, med vedhållning, matlagning, värme och ljus, men också i relation till möblemanget som ständigt flyttades och omgrupperades i relation till aktiviteter som ätande och sovande. Berglund-Lake visar vidare hur kvinnliga dessa kaserner var, och hur det var kvinnorna som styrde denna boendets praktik.

Ett större perspektiv på boende är påtagligt i *Anders Houltz* artikel, med en titel som ”Den Stora Skalan”, men egentligen är boendet en perifer aspekt i hans text. Det storskaliga handlar egentligen om en helt annan typ av byggnad. Texten tar sin början i den ståtliga invigningen av Volvos stora anläggning vid Torslanda 1964. I den gigantiska byggnad, med en huvudfasad som var en kilometer lång, skulle Volvo initiera ett nytt och mer rationellt sätt att tillverka bilar. Syftet med Houltz text är att analysera Torslandaverkens tillkomst och utveckling, men att även diskutera ett betydligt större perspektiv: det svenska industrisamhället på toppen av sin existens. Den ekonomiska tillväxten var exceptionell och hela samhället var inriktad mot att förstärka detta. Det var storskaligheten och rationaliteten som sågs som utvecklingens drivkrafter; Houltz pekar på fabriken roll i samhället men även att samhället sågs som en fabrik. Inom ramen för detta resonemang får boendet sin plats, och på ett påtagligt sätt visas hur intimt länkad Volvos nyetablering var med planerandet av Göteborgs expansion, med ”satellitstäder” som Hjällbo, Hammarkullen och Biskopsgården. Den Stora Skalan krävde en ”totalplanering”.

Förhoppningsvis kan en läsning av dessa fyra artiklar ge inspiration och uppslag till ytterligare forskning som tar sin utgångspunkt i mer praktikinriktade anslag och mikrohistoria, men som även utmanar och tänjer på de redan generösa gränser som *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* har satt upp gällande studier av bebyggelse, boende, bostäder, kulturlandskap, etc.

Göran Rydén

Högadeln bor i staden

Fersenska palatset som urbant mikrokosmos i Stockholm ca 1740–1795

av Johanna Ilmakunnas

Den europeiska adeln är traditionellt förknippad med gods och gårdar på landsbygden, men staden har också varit en viktig miljö för adeln. Särskilt gäller detta den förmögna högadeln, som ofta ägde hus i huvudstaden eller i andra städer, med en eller flera herrgårdar spridda i riket. Stockholm var på 1700-talet en stagnerad stad,¹ men för högadeln var huvudstaden en central och viktig plats där högadeln residerade. Den här artikeln undersöker hur högadeln bodde i Stockholm under 1700-talet. Högadeln satsade på att bygga hus i staden huvudsakligen för att vara nära maktens centrum med politiska arenor som riksdagen och hovet samt förvaltning och kulturlivet. Samma fenomen kan hittas överallt i Europa. För politiskt, socialt och ekonomiskt ambitiösa europeiska eliter var det nödvändigt att visa sin närvaro både i staden och på landsbygden, och att göra så genom sitt byggande och boende.

Som empirisk fallstudie har jag valt Fersenska palatset, som byggdes på Blasieholmen under 1600-talet och som moderniserades kring mitten av 1700-talet. I min tidigare forskning har jag betraktat Axel von Fersen d.ä.:s olika byggnadsprojekt som en del av högadelns maktmanifestation, identitetsskapande och livsstil.² Anna von Ajkay har däremot beskrivit Fersenska palatsets byggnadshistoria från 1600-talet till 1970-talet.³ Här betraktas Fersenska palatset som ett mikrokosmos av urbana livet. Palatset och dess omgivning utgjorde en miljö av olika byggnader med olika ändamål och olika hierarkiska värden,

ideal och praktiker. Mikrokosmos betraktas här som ett forskningsredskap, som kan hjälpa oss att förstå komplexitet i högadelns byggande och boende, men som även påverkade i livet för människor från olika sociala och professionella skikt utan att de nödvändigtvis själva upplevde denna, deras dagliga miljö, som ett mikrokosmos. Mitt syfte är att studera hur familjen von Fersen moderniserade palatset och hur medlemmar av det Fersenska hushållet bodde under den andra hälften av 1700-talet. Därtill beaktar jag vilka andra människor bodde eller arbetade i palatsets omgivning. Jag kartlägger hur idealet och praktiken i det adliga boende fungerade när byggande, boende och inredningar begränsades av faktorer som tomtens storlek och form samt smak och ekonomiska förutsättningar.

När greve Axel von Fersen d.ä. började renovera palatset 1749, var han ogift. Tre år senare gifte han sig med grevinnan Hedvig Catharina De la Gardie och tillsammans fick de fyra barn, Hedvig Eleonora, Hans Axel, Eva Sophie och Fabian Reinhold, födda mellan 1753 och 1762.⁴ Vid Fersens död 1794 bodde greveparet med yngsta sonen i palatset. Tjänarstabens storlek varierade från sexton personer 1760 till tjugofyra tjugofyra år senare.⁵ Därtill var palatsets omgivning hem och arbetsmiljö för flera andra människor, såsom hantverkare, tjänare, köpmän och andra, som kom att sätta sin prägel på platsen. Olika människor från olika stånd, ålder, kön och yrken medverkade till att byggnadskomplexet kan ses som ett urbant mikrokosmos representerande

FIGUR 1. Johan Sevenbom, *Utsikt mot adelspalats på Blasieholmen omkring 1780*. FOTO: Stockholms stadsmuseum.

olika sociala skikt, olika yrkesutövare, produktion, handel och konsumtion, alla typiska drag för urbana livet.

Källmaterial består av kontoböcker, räkningar och bouppteckningar samt planritningar. Därtill har jag använt andra dokument, som promemorior och några brev där det Fersenska hushållet och livet på palatset skildras. Särskilt räkenskapsmaterial är rik källa om det dagliga livet, medan i brev emellan familjemedlemmar nämns livet eller renovationer på palatset sällan.

Artikeln anknyter till forskningen om boende, urbana rum, materiel kultur och arkitekturhistoria.⁶ I 1700-tals Sverige kom idealet för högreståndsboende i hög grad från Frankrike,⁷ som då var ett andra hemland för många svenska aristokrater.⁸ Från Frankrike hämtades arkitekturens och inredningskonstens ideal, som sedan anpassades till ett svenskt sammanhang. Forskning om franska, särskilt parisiska aristokratiska palats och hus ger en allmän-europeisk kontext för den svenska adelns byggande och boende

i städer under 1700-talet, vilket kan tolkas mot den bakgrunden att för europeisk aristokrati var det avgörande att vara närvarande och bo i maktens centrum.

Renovering och modernisering av ett barockhus till ett rokokopalats

Efter mer än ett decennium i Tyskland och Frankrike sålde Axel von Fersen sitt regemente i fransk tjänst och återvände till Stockholm 1749, och fortsatt sin militära karriär i Sverige samt inträdde i politiken. Genast började han renovera det hus han hade ärvt från sina föräldrar Hans von Fersen och Eleonora Wachtmeister.⁹ Palatset var viktigt för Fersens politiska och ekonomiska ambitioner, som en scen för ett ståndsmässigt liv, men det blev även ett hem där han kom att sätta bo tillsammans med sin hustru Hedvig De la Gardie.

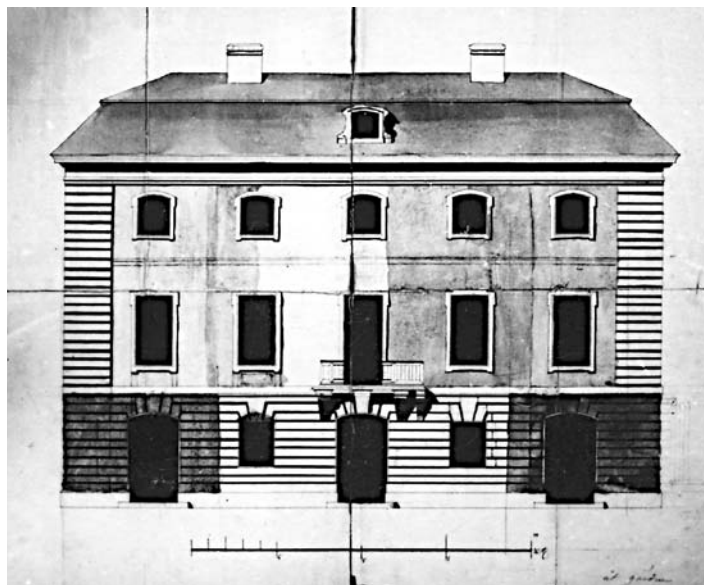
Huset på Blasieholmen var ursprungligen byggt på 1600-talet och känt under namnet det

Wachtmeisterska huset, då Eleonora Wachtmeisters släkt hade ägd det sedan 1640-talet.¹⁰ Efter renovationer och ombyggningar blev dock det barocka Wachtmeisterska huset ett rokokopalats, och sedermera känt under namnet Fersenska palatset. Modernisering av Axel von Fersens hus var knappast en isolerad händelse, utan flera adelspalats i Stockholm byggdes om från och med 1730-talet. Mitt emot Fersenska palatset, på andra sidan Blasieholmstorg, ägde Fersens bror, Carl von Fersen, ett hus. Detta hus, som också härstammade från 1600-talet, renoverades och moderniserades av brödernas mor under 1740-talet.¹¹ Stenbockska palatset på Riddarholmen renoverades på 1730-talet och den Hårlemanska malmgården på Drottningatan under 1740-talet, då under ledning av Carl Hårleman. På 1750-talet moderniserade Carl Fredrik Adelcrantz en 1600-talsfastighet, med en ny våning för honom själv. I sin studie om frihetstidens inredningar och boende har Ing-Mari Danielsson betonat att alla dessa högadliga hus karakteriserades av den franska rokokons ideal, men tillämpad till Sverige och utifrån byggherrarnas personliga behov.¹²

Fersenska palatset renoverades och byggdes om under ledning av arkitekterna Carl Hårleman och Jean Eric Rehn. Valet av dessa var ett medvetet beslut från Axel von Fersen. Fri-

herre Hårleman hörde till samma aristokratiska kretsar som Fersen och var den erkänt skickligaste arkitekten i Sverige. Hårlemans studier och resor till Frankrike och Italien på 1720- och 1730-talet betydde att han hade möjligheten att följa de nya idéernas spridning inom konsten och arkitekturen på plats samt att både spridda, omarbete och anpassa dessa till en svensk miljö.¹³ Även Fersen iakttog dessa omvandlingar på kontinenten. Under sin tid i Frankrike från det sena 1730-talet till slutet av 1740-talet, såg han i praktiken hur den parisiska högadelns boende och husbyggande genomgick ett skifte från de gamla, medeltida och trånga kvarter mot moderna, spaciösa och graciösa stadspalats i de öppna, luftigare områdena i förorten, *faubourg*, av vilka den mest fashionabla och aristokratiska blev *faubourg Saint-Germain* på västra banken av Seine. I dessa kvarter bodde även många av de svenska adelspersoner som var bosatta i Paris.¹⁴ Det är inte omöjligt att Hårlemans och Fersens vägar hade korsats redan i Frankrike hos greve Carl Gustaf Tessin, svenskt sändebud i Paris mellan 1739 och 1742. Hårleman hörde till Tessins nära vänner och Fersen umgicks i samma kretsar.¹⁵

I det tidigmoderna Europa var byggandet av ett hus ett tecken på byggherrens smak, bildning och status.¹⁶ Av den anledningen strävade Axel von Fersen, när han efter en lång tid utomlands återvände till Sverige, efter att manifesteras såväl sitt kosmopolitiska kulturella kapital som sin status. Därför var ett ståndsmässigt hus ett bevis på hans resurser samt som en plats och ett rum för politiskt agerande och familjeliv. Carl Hårlemans ryktbarhet och anseende bland kungahuset och adelspersoner gav Fersens byggprojekt extra glans. Det kan hävdas att Hårleman och Fersen delade samma värderingar, likadana estetisk smak och likadana mål i palatsbyggandet. Möjligen var det uttryckligen Hårlemans skicklighet som arkitekt kombinerad med hans adelskap som

FIGUR 2. Carl Hårleman, huvudfasaden på Fersenska palatset mot *cour d'honneur*. De höga fönstren i första våningen markerar att detta var palatsets huvudvåning där greveparets sviter var belägna. Den planerade balkongen utfördes inte. FOTO: Nils Lindahl, Sörmlands museum.

gjorde honom så eftertraktade bland högadeln. Samarbete mellan arkitekt och byggherre var smidigt när båda kom från samma miljö, ändock var börd en mindre viktig faktor än skicklighet. Efter Hårlemans död 1753 tog Jean Eric Rehn huvudansvaret för palatset, och Fersen hade full förlitan även på hans kunskaper.¹⁷

Alla byggnaderna på de Fersenska tomter var emellertid inte ritade av Hårleman. En del sidobyggnader och annex var ritade av andra arkitekter och byggda redan under Fersens föräldrarnas tid.¹⁸ De var relativt nya jämfört med själva palatset och behövde därför inte renoveras. J.E. Carlberg och Gottfriedt Franck ritade planer för de nya bodarna, som byggdes längs Blasieholmstorg, och som kom att inhägnas borggården från gatan.¹⁹ Möjligen anlitas flera arkitekter av praktiska skäl. Hårleman och Rehn var upptagna av andra uppdrag från kungahuset, kronan och andra aristokrater, och de var även engagerade i flera byggnadsprojekt samtidigt. Sannolikt var det både billigare och snabbare att använda en bredare skala av arkitekter, hantverkare och annat arbetskraft. Senare använde Fersen samma metod på Ljung slott, där Rehn endast planerade och ritade slottet och inredningar till representationsrummen. Arbetet med de senare genomfördes av stockholmska mästare, men lokala hantverkare användes i andra rum. Detta gjorde arbetet mindre kostsam och smidigare, då man inte var beroende av de mest eftertraktade hantverkarnas tidsplaner.²⁰ Emellertid var Fersen mycket noga med att inredningar och andra kvarstående renoveringar i Fersenska palatset skulle göras efter Rehns planer och hans godkännande.²¹

I sitt hus i Stockholm valde Axel von Fersen att modernisera med säkra grepp. Det gamla huset byggdes om, och endast lite av det ursprungliga 1600-talshuset bevarades. Syftet var att skapa ett modern, bekvämt och representativt aristokratiskt palats, som skulle manifesteras den Fersenska familjens och adelns status. Det skulle dock samtidigt tjäna som ett hem för familjen och ett rum för adelns kosmopolitiska sociabilitet. Det Wachtmeisterska husets usla skick nödvändiggjorde betydande moderniseringar, och omformade ett barockt hus till ett modernt

palats i rokokons anda. I en av sina herrgårdar, barockslottet Mälsåker ritat av Nicodemus Tessin d.ä., och den egendom som Fersen betraktade som sin viktigaste släktgård, ville han bevara de överdådiga barocka inredningar så intakta som möjligt. Detta skulle manifesteras den svenska adelns anor, traditioner och makt samt förmedla en länk mellan generationer.²² Enbart några boningsrum moderniserades under Carl Hårlemans ledning enligt 1700-talsmått. I synnerhet betydde detta ändringar som kakelugnar, väggpaneler, parkettgolv och dubbelfönstren, som ledde till varmare och bekvämare boendetrymmen i slottet.²³ De präktiga takmålningarna från 1600-talet blev dock orörda. I Stockholm, dock, lät Fersen genomföra ändringar inte bara i huset utan också i dess omgivning och på tomten. Dessa byggdes om lika kraftigt som huset. Största ändringar var terrassträdgårdsanläggningar, köksträdgården och borggården.

Det är fruktbart att jämföra högadelns hus i staden med slott på landet för att förstå de arkitektoniska och rumsliga utrymmena samt deras funktioner i adelns bostäder. I stort sätt var husen i staden och slotten på landet identiska, med likadan rumsindelningen. Hushållsfunktionerna fanns i bottenvåningen och med representations- och bostadsrummen på första våningen. På andra våningen fanns barnkamrar, gästrum och rum för inomhustjänstefolket. Denna planlösning avvek från den ideala franska planlösningen, där representationsvåningar var placerade på bottenplanet och där hushållsutrymmena var förlagda till sidobyggnader. Ing-Mari Danielsson påpekar dock att arkitekten, friherren Carl Fredrik Adelcrantz situerade sin bostadsvåning till bottenplanet på sitt hus. Detta var sällsynt i Stockholm, men idealet i Paris.²⁴ Franska mönster anpassades alltså oftast till svenska klimatet. Carl Hårleman använde emellertid den franska planlösningen med de viktigaste rummen på bottenvåningen i några av sina slott och herrgårdar, såsom på greve Carl Gustaf Tessins Åkerö och på friherre Hans Ramels Övedskloster. På Åkerö var bottenvåningen så kall och fuktig att Tessin snart flyttade sina bostadsrum till den övre våningen av en flygelbyggnad. Övedskloster byggdes i en slutning, vilket möjliggjorde en

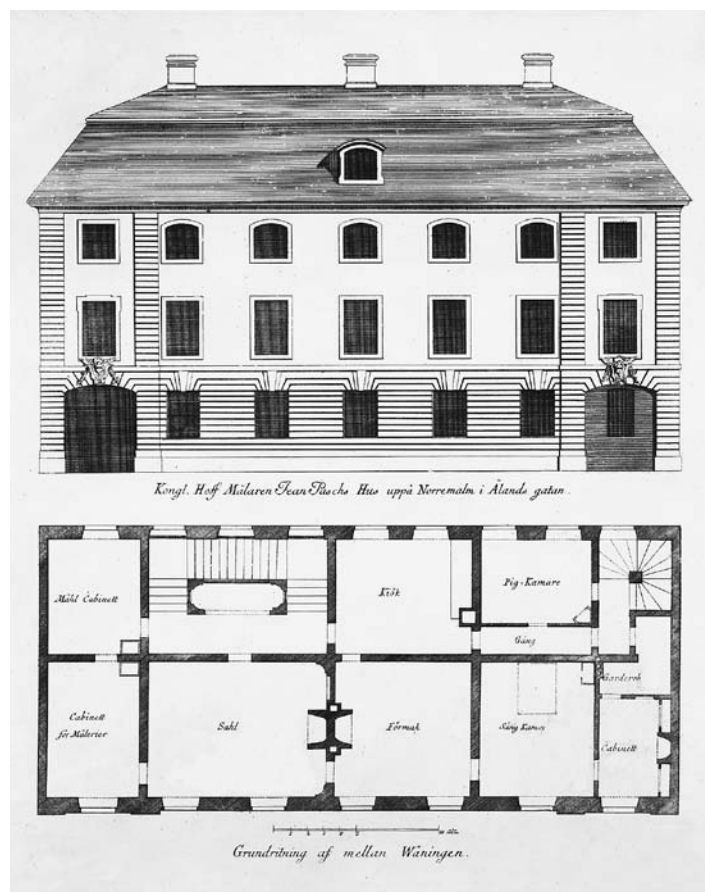
souterrainvåning.²⁵ Detta påverkade sannolikt att bottenvåningen stannade torr och varm, i motsats till på Åkerö.

Även borggården, *cour d'honneur*, kunde vara lika i staden och på landet. På Övedskloster är den stenlagda borggården ett paradexempel på ett aristokratiskt byggande som hade likadana drag oberoende av bostadens belägenhet. Mitt på landsbygden med en stor port som öppnas till gården och mot huvudbyggnadens fasad, medan höga murar och flyglar omramar gården på samma sätt som vid Fersenska palatset i Stockholm.²⁶

En annan avslöjande jämförelsepunkt är med det förmögna borgerskapets bostäder i Stockholm. Jämför man Fersenska palatset med ett annat bostadshus ritat av Hårleman, dekormålaren Johan Paschs hus på Norrmalm, vid Ålandsgatan, är det slående hur lika dessa två hus är. Inga specifika drag skiljer det aristokra-

tiska Fersenska palatset från Paschs borgerliga hus. Planlösningen är likadan som på Fersenska palatset. På första våningen fanns den viktigaste representations- och bostadsvåningen inrymmande en sal, ett förmak, en sängkammare och ett kabinet, i fil emot gatan. De var inredda för umgänge med soffor, stolar, fåtöljer och små bord. Där fanns också ett "Måhl Cabinet" och ett "Cabinet för Målerier", vilka öppnades från salen och var viktiga delar av representation och ett bevis av byggherrens professionella engagemang. Gårdshuset inrymde stall, vagnshus, bryggshus och vedbodur.²⁷ En jämförelse mellan Hårlemans ritningar till Fersens och Paschs hus visar dock små, nästan obefintliga skillnader mellan dessa två planer.²⁸ Riitta Koskinens studie om arkitekten Carl Friedrich Schröder visar att under andra hälften av 1700-talet var det särskilt nyadlade ståndspersoner och det förmögna borgerskapet som byggde modernt, samtidigt som högadeln var mer traditionell i sina arkitektoniska val.²⁹ Rose-Marie Söderströms forskning betonar borgerskapets och hantverkarnas roll i skapandet av en ny bostadskultur under 1700-talet.³⁰ Också Ing-Mari Danielssons forskning, om högrestånds bostäder och deras målade dekorationer i frihetstidens Stockholm, understryker likheter mellan adliga och borgerliga boende.³¹ Det kan påstås att skillnaden mellan adliga och borgerliga boende var obefintliga. Olikheter härstammar mera på olika behov och önskemål av byggherrar än deras olikheter i stånd eller i deras sociala och ekonomiska status. Johan Pasch behövde utrymme för sin yrkesverksamhet, medan Fersen nödgades ta hänsyn sin tomts begränsningar, som delvis dikterade storleken på huset.

Byggnadsarbeten, inredningar och arbeten i trädgården tog lång tid och förutsatte ansevärd ekonomiska resurser, såväl i staden som på landet. Det är inte alltid möjligt att kalkylera kostnader för långa projekt som kunde vara i decennier, men i Axel von Fersens räkenskapsböcker framkommer att över hälften av Fersens utgifter

FIGUR 3. Jean Eric Rehn, Fasaden och planritning av mellanvåningen till Johan Paschs hus, efter ritningar av Carl Hårleman. FOTO: Nationalmuseum.

under 1751 gick till byggarbeten. 30 000 daler kopparmynt lades ned på palatsets renoveringar, och nära 17 000 på de nya byggnaderna.³² Fem år senare, 1755, använde Fersen omkring 14 000 daler kopparmynt för renoveringsarbetena. Då byggdes det nya stallet och en stenmur som skulle ingärda den planerade trädgården.³³ Sannolikt finansierade Fersen dessa byggarbeten genom lån, trots att det inte framkommer direkt i räkenskaper till vilka ändamål lånade medel var avsedda. Under 1751 lånade han 21 000 daler kopparmynt från sin svåger Jacob Albrecht von Lantingshausen och 1755 24 000 daler från Ulrica Eleonora Strömfelt.³⁴

Arbetet med palatsets ombyggnad pågick från slutet av 1740-talet till mitten av 1760-talet. Axel von Fersen satsade mycket på moderniseringen av det barockhus han fick som arv, och valde noggrant arkitekter som planerade arbetet och gjorde ritningar. Arkitekturen hörde till aristokratins och furstarnas intressen sedan antiken och genom arkitektur och byggande manifesterade eliter konkret sin status och sin plats i den urbana (eller rurala) topografien. Det gjorde även Fersen som efter en lång frånvaro från Sverige ville konsolidera sin och sin släkts plats inom den svenska högadeln. Fersenska palatset utgjorde ett ståndsmässigt utrymme där arkitektur och inredningar var ett medel för att visa högadelns närvaro i Stockholms urbana miljö samt adelns makt, status och smak.

Rumsliga hierarkier inne och ute

Aristokratiska hus var delade mellan olika rum, utrymmen och platser, beroende på de olika funktioner som husen och de andra byggnaderna i byggnadskomplex hade, men även utifrån när på dygnet eller under vilken årstid de nyttjades. I ett högreståndshus var utrymmena vanligtvis delade mellan sällskapsfunktioner och hushållsfunktioner, högt och lågt, samtidigt som en uppdelning mellan det kvinnliga och det manliga också var betydelsefullt. I det byggnadskomplex som utgjorde Fersenska palatset kan man även se en uppdelningen mellan rekreation, sällskapsliv samt ekonomiska och entreprenörsaktiga funktioner. Rummens olika

funktioner, olika värde och olika betydelser för det urbant mikrokosmos var alltså synliga både inne i palatset, utifrån och i andra byggnader på tomten.

På palatsets första våning fanns grevens och grevinnans rumssviter, matsalen och några smärre rum. Hedvig De la Gardies svit vette mot trädgårdsterrassen och genom de stora fönstren öppnade sig en utsikt söderut, över Strömmen och de ankrade fartygen vid Skeppsbron med borgarpalatsen och Kungliga slottet. Axel von Fersens svit vette mot norr och hade utsikt över köksträdgården. Hans svit bestod av tre rum och lakejens kammare, medan grevinnan hade en svit på fem rum samt en kammare för kammarjungfrun. Grundvåningen i palatset inhyste hushållsfunktioner, med kök, skafferier och porslinskök samt rum för tjänstefolk. I andra våningen var rum för barn och gäster.³⁵ Rumsfördelningen genomgick under åren ett antal förändringar beroende på vem som vid olika tillfällen ingick till det grevliga hushållet. År 1760 hade Axel von Fersen och Hedvig De la Gardie tre barn och sexton anställda.³⁶ Tio år senare bodde greveparet med fyra barn och 25 anställda, tolv män och tretton kvinnor.³⁷ 1780 hade greveparet femton manliga och nio kvinnliga tjänare. Båda döttrarna var gifta och bodde inte längre i palatset.³⁸ Hierarkier mellan rum och genus, samt mellan de som hade tillträde till olika utrymmena, var tydliga mellan ägarfamiljen och tjänarstaben, men även inom familjen och de anställda. Barn bodde i barnkammare, nära jungfrur och guvernanten, samtidigt som föräldrarna hade sina respektive rumssviter. Franska guvernanten och sönerns informatorer, greveparets kammartjänare samt franska kockar och hushållerskan hade egna rum, medan det stora antalet pigor delade pigokammare där en kista representerade för pigor deras eget rum.

Enligt ideala parisiska hus i staden, *hôtel particulier*, var själva palatset sällan synligt mot gatan, utan en mäktig port bevakade ingången, utestängande de som inte hade tillträde till palatset, gården, trädgården eller ekonomibyggnader. Fersenska palatset, en representant för franska arkitektoniska ideal och den urbana franska aristokratins livsstil inplanterad och anpassad i en

svensk miljö, var situerat i bakre delen av tomten, så att baksidan av huset vette mot Grevgränden. Fasaden mot borggården, *cour d'honneur*, var hägnad av murar, byggnader och en stor port mot Blasieholmstorget. På andra sidan av gården låg köksträdgården, medan från andra sidan öppnades en passage till terrasträdgården med vyn över Strömmen och en del av ekonomibyggnader.³⁹ Tomten var bergig och höjdskillnaden, tillsammans med en terrasserad trädgård, formade olika nivåer av byggnadernas sociala status.

En trädgård eller park var en väsentlig del av adligt boende både i staden och på landet. Herrgårdar och stadspalats bör ses som arkitektoniska och praktiska enheter, bestående av huset och dess omgivning, ekonomibyggnader, annex, köksträdgårdar, lustträdgårdar, parker och odlingslägenheter. Trädgården var ett verksamt sätt att manifesteras ägarens status och rang och kunde vara en lika viktig del av adelns självbild som själva huvudbyggnaden. På 1700-talet var en trädgård eller en park ett bevis på ägarens smak, sociala, ekonomiska och kulturella resurser, men också en källa till njutning och välbehag.⁴⁰ En trädgård eller en park förutsatte stora arealer land som inte gjordes produktiva från en mer snäv agrar bemärkelse. Däremot krävde stora trädgårdsanläggningar ofta skolad arbetskraft i form av trädgårdsmästare och andra anställda,⁴¹ som kanske främst skall värderas estetiskt än krasst ekonomiskt. I nyttoträdgårdar och köks-

trädgårdar kunde dock det estetiska och det nytiga förenas.⁴²

En trädgård var alltså en essentiell del av adligt boende, oberoende av orten. I städerna var tomterna trånga, och särskilt i centrala delar av äldre städer, som t.ex. i Paris eller i London, byggde adeln sina nya hus, med stora trädgårdsanläggningar, utanför de tätbebyggda stadskärnorna, i nya och fashionabla kvarter. I Stockholm blev det vanligt bland ståndspersoner att ha en malmgård utanför tullarna. Axel von Fersen däremot anlade i Stockholm en terrasträdgård och en köksträdgård på motsatta sidor av sitt palats. Köksträdgården var inhägnad av en mur och blev därigenom ett rum för nyttoodling och hushållsfunktioner, medan terrasträdgården, som anlades på sjösidan av palatset blev en adlig palatsträdgård i miniatyrformat.

Fersen investerade betydelsefulla summor i sin terrasträdgård under 1750- och 1760-talet. De stora utgifterna förorsakades framför allt av byggande av den höga stenmur med vars hjälp man höjde en del av den klippiga tomten från gatunivån så att terrassen låg i nivå med Fersenska palatset och av sprängningen av klippan på tomten så att terrassen blev tillräckligt djup för planteringar. Fersen gav detaljerade anvisningar om hur trädgårdsanläggningar skulle gå till. Kungens trädgårdsmästare hjälpte till med anskaffningen av växter.⁴³ Fersen anställde flera trädgårdsmästare,⁴⁴ som troligen arbetade under trädgårdsanläggningsarbetena, men de stannade inte under någon längre tid. 1762 planterades blommor och träd, av vilka alla inte klarade Stockholmsklimatet. Hösten 1764 gjordes nya anläggningsarbeten och planteringar. Hösten 1765 planterades fyra hundra blomsterlökar.⁴⁵ I trädgården byggdes också en voljär och ett orangeri.⁴⁶ De hade vägg- och takmålningar av Johan Pasch, och orangeriet var försett med kakelugnar.⁴⁷

Fersenska terrassen utgjorde en del av stadsbilden i Stockholm och blev en mötesplats för stadens högadel och ståndspersoner. Johan Sevenboms målning från 1777 visar Fersenska

FIGUR 4. Miniatyrmodell av Fersenska palatset som det såg ut i mitten av 1700-talet. FOTO: Henrik Rindlöw (CC BY-NC-SA 4.0).

FIGUR 5. Johan Sevenbom, *Fersenska terrassen* 1777. FOTO: Stockholms stadsmuseum.

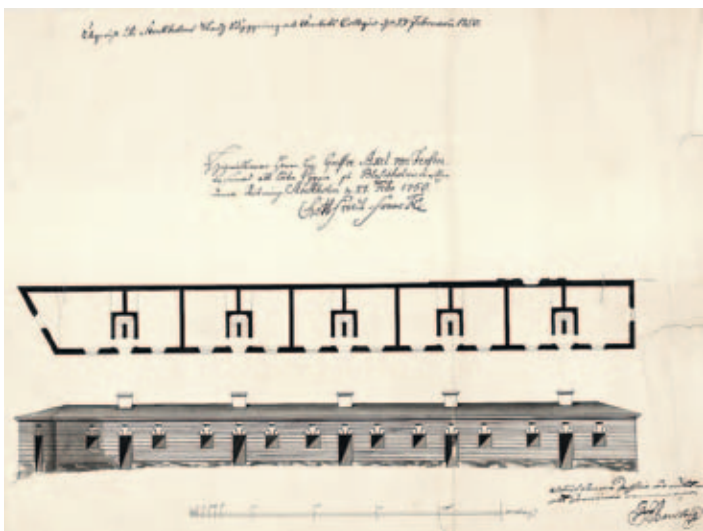
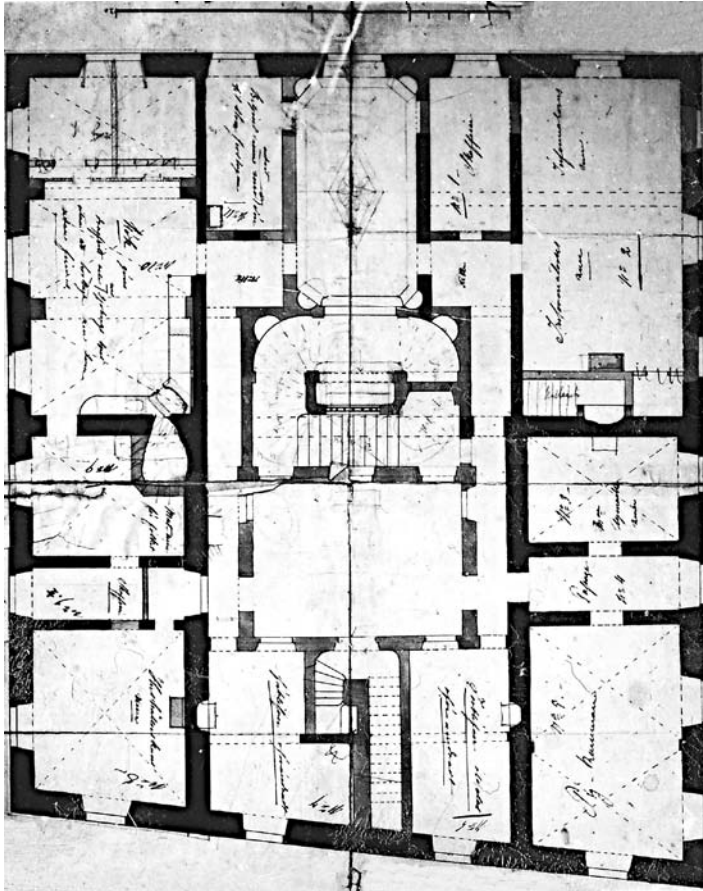
terrassen som en tuktad trädgård i fransk stil. Fersenska terrassen hörde till en tidigare trädgårdstradition än den sköna, till synes fria engelska parkanläggningar som behärskade trädgårdskonsten från och med andra delen av 1700-talet. Av Sevenboms målning att bedöma, var planteringar och gräsmattor ändå enklare än franska barockträdgårdarnas komplicerade planteringar, anandes engelska parkens friare och enklare former. Terrassträdgården var också ett öppet utrymme för stockholms societeten att visa upp sig och umgås i en grön oas mitt i staden, som, trots nödvändig plats för adeln, ansågs också som ohälsosam, trång och otrivsamt.

Axel von Fersens bouppteckning ger oss en bild av olika byggnader som anknöt till Fersenska palatset och det kvarter som senare kom att kallas Fersenska terrassen. 1795 låg där utöver palatset också ett stall för tolv hästar, sadelkam-

mare, vagnshus, tvättstuga, mangelstuga och bodar. I trädgården finns omnämnda lusthus och ett orangeri. På tomten låg också ett litet rött stenhus där det Fersenska kontoret var inrymt. Familjen von Fersens egendomar förvaltades genom detta kontoret, som sköttes av en kamrer och en bokhållare. I kvarteret låg också det Soopska fattighuset som Fersens mormor grevinnan Anna Maria Soop hade grundat, och låtit bygga i början av 1700-talet. Fattighuset beboddes av gamla kvinnor som hade arbetat i det Fersenska hushållet.⁴⁸

Dessa olika byggnader formade en miljö av höga och låga rum, för olika sociala, ekonomiska och kulturella sammanhang. Centrum var naturligtvis själva palatset, som hade högst status, och som representerade familjens sociala ställning, det kulturella, materiella och ekonomiska kapitalet. I palatsets spatiala ordning var vissa

rum öppna för större sociala skikt, medan andra hade en mer privata karaktär, och sällan öppna för andra än familjemedlemmar och betjänter. Förmak, matsal och grevens kabinettt hörde till de för ståndsmässigt sociabilitet öppna rum,

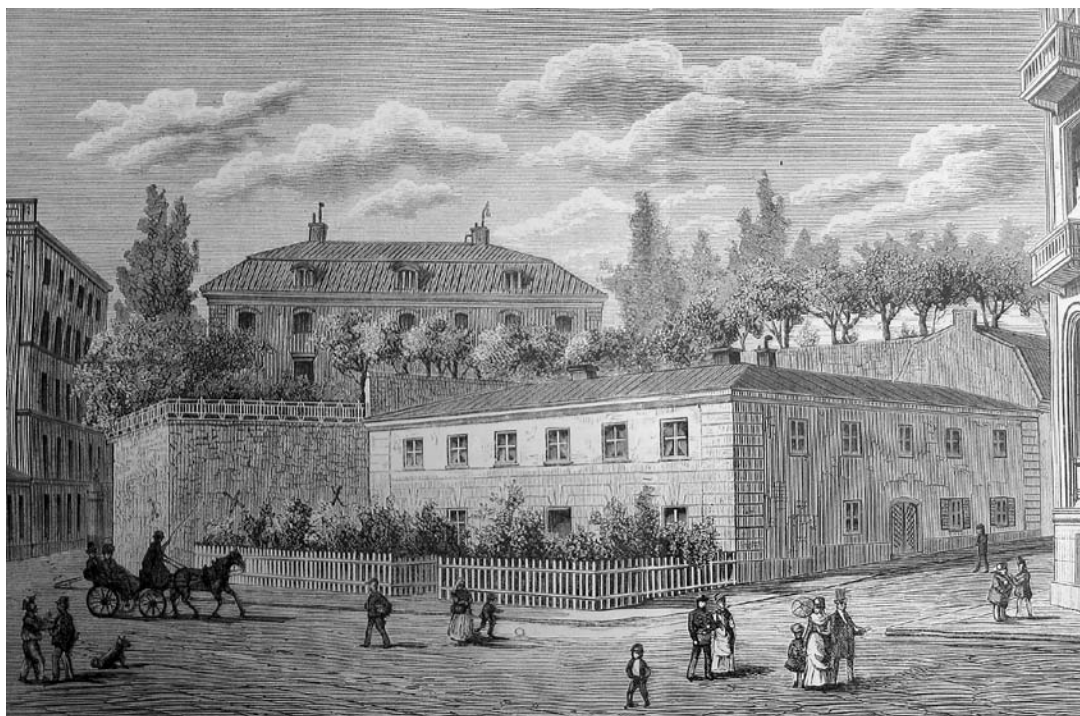
medan tjänstefolkets rum, gångar och kök var reserverade för hushållsfunktioner och vardagliga göromål. Varken familj eller tjänarstaben hade dock tillträde till varje rum. Barn var inte tillåtna att fritt röra sig i huset, och tjänare med hög status (t.ex. kocken eller hushållerskan) hade större frihet jämfört med tjänstefolket av lägre status (t.ex. pigor).

I de i Axel von Fersens bouppteckningen nämnda bodarna låg en butikslänga, i hörnet av Blasieholmstorg och Arsenalsgatan. Dessa hade uppförts 1750, efter ritningarna av J.E. Carlberg och Gottfriedt Franck.⁴⁹ Fersen uthyrde butikslokalerna till olika hantverkare och yrkesutövare, av vilka en del var hyresgäster under flera decennier. Från 1750-talet till 1790-talets mitt fanns bland dessa skraddare Fernmarch, skeppar Bloms änka, vagnsmakarmästare Lundberg, brännvinsbrännare Berg och senare hans änka, skomakare Ekhoff, kopparslagare Råke, tenngjutare Swan och senare hans änka, guldsmeden Örman, skomakare Heim, sockerbruksgesällen Kihlstedts änka, kusken Johan Sundström, handskmakare Pihlberg, lakejen Borgströms änka, smedänkan Maria Bergman, kammartjänare Wirlander och köpman Malmberg. Årshyrorna som dessa hantverkare, köpmän och tjänare betalade låg mellan 500 och 740 daler kopparmynt, samtidigt som den engelske ministern Goodriche hyrde 1770 ett hus av Fersen för 16 000 daler kopparmynt per år. En annan hyresgäst under 1760-talet var Arméns pensionskassa, som hyrde lokaler två trappor upp i Fersenska palatset och betalade 3 000 daler kopparmynt i hyra.⁵⁰ Axel von Fersen kritiserades av teatermannen och författaren Adolf Fredrik Ristell för att ha byggt dessa bodar och butiker, och som gav större hyresintäkter än vanliga hyresbostäder. Enligt Ristells blev palatsets magnificens något fördunklat av butiker och manufakturerna i flygelbyggnaden.⁵¹

Mångfalden av byggnader, trädgårdar och

FIGUR 6. Carl Hårlemans planritning för palatsets bottenvåning som inrymde ekonomiutrymmen samt bostäder för en del av tjänstefolket. FOTO: Nils Lindahl, Sörmlands museum.

FIGUR 7 (under). Plan- och fasadritning till bodar som byggdes 1750 på den Fersenska tomten. FOTO: Stockholms stadsmuseum.

FIGUR 8. Fersenska palatset och Fersenska terrassen i Ny Illustrerad Tidning 1877.

gårdar och deras olika användningar samt dispositioner gjorde Fersenska palatset och dess närmaste omgivning ett urbant mikrokosmos. Där fanns utrymmen och platser av hög och låg sociala status (själva palatset, fattighuset), utrymmen och platser för rekreation och för att synas (terrassträdgården, *cour d'honneur*), utrymmen och platser för merkantila syften, handel, hantverk och för förvaltning av egendom (Fersenska kontoret, bodar), samt utrymmen och platser för hushållsfunktioner (köksträdgården, tvättstugan och mangelstugan, stallet). Dessa olika utrymmen karakteriserades av olika funktioner, olika statusen och genusskillnader. Där fanns manliga ock kvinnliga platser (stallet och kontoret var manliga utrymmena, medan fattighuset och tvättstugan var kvinnliga), platser utan genusfördelning eller platser och utrymmen var könsfördelning var med nyanserad (palatset, terrassträdgården, gårdsplanen) och förknippad också till människans sociala status eller rang (greve, grevinna, hushållerska, lakej, piga, dräng).

Materiell kultur på palatset och inredningar som spegel av högadelns livsstil

Individer, familjer och släkter har alltid manifesterad sin identitet, status och ståndstillhörighet, men också sina individuella preferenser, genom materiell kultur, saker och ting. Genom materiella och dess yttre väsende kunde människor läsa andra människornas plats och position i samhället, och det var i stor grad genom praktisk tillämpad materiell kultur, genom slott, kyrkor och administrationsbyggnader eller i ceremonier som riksdagsöppningar, kröningar och gudstjänst som monarkin, statsmakten och kyrkan synliggjorde sin makt i det tidigmoderna Europa.

Ett praktfullt hus var en betydelsefull scen för eliternas maktmanifestation.⁵² Husets inredningar var i lika hög grad en manifestation av makt och smak som arkitektoniska val, planlösningarna, material och valet av arkitekter. Adelskulturen gestaltade sig i det sociala livet och i det politiska livet, men under 1700-tal tog detta inte

endast plats i Riddarhuset, utan också på kaféer, krogar, gator och torg samt i hem.⁵³ Det var för dessa dubbelfunktioner som Fersenska palatset inreddes, för att agera som plats för adelskulturens uttrycksformer; det sociala och det politiska livet var, särskild inom aristokratin, två sidor av samma fenomen. Men palatset inreddes också för att fungera som ett modernt och bekvämt hem, där man kunde umgås, arbeta och vila.

Vid mitten av 1750-talet hade man i ombyggnaden av Fersenska palatset hunnit till inredningarna inomhus. Sannolikt hade Carl Hårleman skissat upp palatsets interiör före sin död 1753, men det blev Jean Eric Rehn som kom att genomföra dessa, liksom han tog ansvaret för slutfasen av hela palatsets ombyggnad.⁵⁴ Rehn ansvarade för inredningar i alla rummen i palatset och orangieriet i trädgården.⁵⁵

Moderniseringen av såväl exteriören som inredningarna var tydligt ett manligt projekt som Axel von Fersen höll i sina händer. Hedvig De la Gardie verkar inte haft något större roll, samtidigt som hon hade huvudansvaret för omarbetningen och renoveringen av Löfstad slott, som hade skadats i brand 1750.⁵⁶ Historiker har påpekat att det ibland är svårt, nästan omöjligt, att skilja mannens och kvinnans konsumtionsval.⁵⁷ Eftersom ombyggningen och inredningarna vid Löfstad slott och Fersenska palatset till stor del var parallella, och eftersom samma arkitekter var ansvariga och samma hantverkare anställdes på bägge ställena, är det rimligt att antaga att Axel von Fersen och Hedvig De la Gardie diskuterade detta och tog gemensamma beslut. Förmodligen var detta gängse praktik mellan makarna.

Inredningar kunde vara minst lika kostsamma som byggande och det var vanligt att inredningsarbeten dröjde länge. Det var inte ovanligt att senare generationer var de som kom att låta inreda husen.⁵⁸ Fersenska palatset inreddes dock samtidigt med renoveringsarbetet och Axel von Fersen investerade betydliga summor både i byggande och dekorerande av palatset. Från oktober 1754 till oktober 1755 användes cirka 14 000 daler kopparmynt, åtta procent av Fersens utgifter, till inköp av möbler. Golv, dörrar och boaseringar gjordes av snickarmästarna Åbrandt och Beck. Kakelugnar avsedda för representations-

rum beställdes från kakelugnsmakarna Hellmick och Holm. Holm levererade också enkla, enfärgade kakelugnar till barnkamrarna, gästrummen, tjänstefolkets utrymmen och stallbyggnaden. Tapeter och möbler köptes, och snickarmästare Lorentz Nordin betalades 340 daler kopparmynt för ett svart skrivbord i fransk stil. Förgyllaren Johan Örn arbetade inne i palatset flera månader med att förgylla listor. Rummet som ägnades mest uppmärksamhet, arbete och pengar, var grevens kabinet. Örn betalades med nästan 1 600 daler kopparmynt för förgyllningsarbetena och dekorationsmålaren Johan Pasch betalades 2 000 daler kopparmynt för målerier i kabinettet. Ornamentbildhuggaren Ljung gjorde reliefer och en öppen spis i marmor. Stolar till kabinettet köptes hos tapetserare Serrel för 680 daler kopparmynt. Bleckslagare Lyders levererade gnistskydd till de öppna spisarna, medan smeden Winberg gjorde gardinstängerna till kabinettet. Snickare Bäck levererade ett antal enklare möbler, av vilka en del var avsedda för Fersens kabinet, en del för barnkammaren, medan resten var avsedda till tjänstefolkets utrymmen.⁵⁹

Kabinettet var ett viktigt representationsrum, men också avsedd för Fersens dagligt liv och arbete. Rummets fasta inredningar, med förgyllda listverk och dekorationsmålningar samt möblemanget med ett skrivbord, satsades det mycket på. Johan Pasch, Lorentz Nordin och Johan Örn var alla ansedda och skickliga hantverkare som hörde till frihetstidens mest respekterade mästare. De arbetade också långa perioder med inredningar på Stockholms slott.⁶⁰ I kabinettet fanns också ett annat bord i valnöt, två skåp i valnöt med marmorskiva, två soffor, åtta karmstolar och sex bokskåp. För Fersens med gröna och gråa färger inredda svit ingick även ett förmak och sängkammare. I förmaket fanns tre spelbord i valnöt, stolar, byråer och flera familjeporätt på väggarna. I sängkammaren fanns två byråer i valnöt med marmorskiva, två fällbord i mahogny och en soffa klädd i grön damast, fyra fåtöljer och två stolar.⁶¹ Möblemanget framhåller rummens funktion som en del i en större enhet av sällsamsrum: grevens svit, grevinnans svit och matsal, som var situerade mellan dessa två rums-filer.

De viktigaste sällsкаpsrummen i aristokratins bostäder var dock husfruns rum, som i Fersenska palatset var inredda luxuöst, modernt och bekvämt. Hedvig Catharina De la Gardies stora förmak hade stora speglar, marmorspis, målningar, gipsdörröverstycken och grönrutiga taftgardiner. Där fanns två bord med marmorskivor, ett tebord i mahogny, ett annat i lackarbete samt ett litet sybord i mahogny, potpurrikrukor av porslin, förgyllda ljusstakar och en kristallkrona. Det mindre förmaket var ännu lyxigare inrett. De rosenröda damasttapeterna var fastsatta med förgyllda lister, på väggarna hängde speglar och porträtt. I rummet stod en soffa, två fåtöljer och sex karmstolar, alla förgyllda och klädda med rosenröd damast samt grupperade kring ett förgyllt bord med marmorskiva. Väggarna i grevinnans sängkammare var klädda med röd damast och möbler var även här av dyrbara träslag, valnöt och mahogny. Sängförhänget var av röd damast, bolster och kuddar var fyllda med dun och sidenöverkastet hade grevinnan själv broderat. Där fanns också ett bokskåp i valnöt med förgyllda beslag.⁶² Fersenska familjen hade varken i Stockholm eller på sina herrgårdar ett rum som skulle ha kallats bibliotek, trots bibliotekets stora prestige som rum och som ett tecken av ägarens utbildning, smak och intresse. Antagligen inrymdes alla böcker till bokskåp i grevens kabinett och grevinnans sängkammare eller så lånade de en stor del av de böcker de läste.⁶³

Den svenska aristokratiska politiska elitens smak för fransk kultur och franska lyxvaror framgick i Axel von Fersens och Hedvig De la Gardies rumssviter som var inredda enligt den franska rokokons ideal, utan tvivel de mest luxuösa rummen i palatset. Andra våningen med barnkammare, gästrum och senare rum för parets vuxna barn var betydligt enklare inredda. Också matsalen, som hade en central plats i adelshushållet och adelskulturen, var enkelt inredd med fyra gråmålade dubbla fällbord och tjugofyra stolar. Matsalen blev dock en överdådig plats för högadelns status- och maktmanifestation vid stora middagar och banketter då bordet var dukat med vita damastdukar, ostindiska porslin och blankande bordssilver.⁶⁴

Det finns relativt få transaktioner i konto-

böckerna, eller i räkenskaperna och kvitton, som skulle berätta om inredningar efter de stora inredningsarbeten som tog slut på Fersenska palatset i 1760-talet. Axel von Fersens bouppteckning från 1795 registrerar alltså palatsets inredningar som de sannolikt hade varit från 1760-talet till 1790-talet. Några mindre ändringar gjordes, i synnerhet i samband med barnens uppväxt, men representationsrum och grevparets rum samt tjänstefolkets rum och hushållsutrymmena tycks ha stannat som när inredningsarbetena blev färdiga.

I alla sociala skikt markerade möbler och inredning en familjs sociala och ekonomiska status. I adelshushåll symboliserade möblemang, textilier, innehållet i byråer och skåp, förgyllda kandelabrar och vita vaxljus ägarnas smak, utbildning och välstånd, även om allt inte exponerades. Fåtöljen, soffan och karmstolen eller skrivbord och bokskåp var sociala markörer som signalerade exklusivitet och kulturella resurser som exponerades genom lyxiga material och skickligt hantverk.⁶⁵ Investeringar i inredningar kan betraktas som investeringar i adelskulturens och adelsfamiljens fortlevnad och förnyelse. I adelskulturen var umgängeslivet i hem en väsentlig del av det sociala, politiska och ekonomiska maktutövning. Med inredningar och möblering

FIGUR 9. En rokokobyrå utförd av housnickaren Lorentz Nordin, av det slag som sannolikt fanns i Fersenska palatset. FOTO: Nationalmuseum.

BILD 10. Johan Sevenbom, *Utsikt från Lejonbacken mot Blasieholmen*, 1767. FOTO: Stockholms stadsmuseum.

skapade adel bekväma och eleganta utrymme för både sociabilitet och för stilla dagar. Att beställa och köpa fasta inredningar, möbler, textilier och föremål var också ett sätt att främja konsthantverk och handel.

Avslutning

Trots sitt storartade namn var Fersenska palatset inte mycket större än grosshandlarnas hus på Skeppsbron. Med sina mindre än trettiofem rum var palatset anspråkslöst jämfört med aristokratiska stadspalats i andra europeiska huvudstäder. Det var emellertid bostadens och särskilt ägarfamiljens roll i det politiska och sociala livet i Sverige, som legitimerade namnet och dess anknytning till stora aristokratiska stadspalats. Axel von Fersen konstruerade medvetet sitt hus i Stockholm som en plats för aristokratisk

manifestation av status, identitet och politisk inflytande, framfört genom arkitektur, rumsliga planering och inredningar. Det arkitektoniska utrymmet, inredningarna och den materiella kulturen, särskilt i representationsrummen, kreerades för att demonstrera familjens kulturella, politiska och ekonomiska aktörskap i det sena 1700-tals Stockholm, men också för att skapa ett bekvämt, modernt och smakfullt hem. Fersen var en betydelsefull figur i politiken under andra hälften av 1700-talet och anknytning till politiken var en av viktigaste orsakerna varför högadeln bodde i Stockholm under 1700-talet, när det intensiva politiska livet skedde huvudsakligen i Stockholm och krävde närvaro i staden.

Fersenska palatset renoverades, moderniserades och inreddes av två av 1700-talets mest betydande och beaktade arkitekter, Carl Hårleman och Jean Eric Rehn, och arbetet fördes av ansed-

da hantverkare, av vilka flera arbetade samtidigt med inredningar i Stockholms slott. Samarbeta mellan byggherren, arkitekter och hantverkare siktade till att skapa ett modernt, bekvämt och representativt hus enligt tidens arkitektoniska ideal, som tillämpades likadant oberoende av byggherrens ståndstillhörighet eller om huset var i staden eller på landsbygden.

Som alla stadshus av ståndspersoner, innesbar byggnadskomplexet Fersenska palatset flera olika byggnader, gårdar och trädgårdar som skapade olika spatiala rum mellan inne och ute, mellan kvinnligt och manligt, mellan högt och lågt. I Stockholms topografi utgjorde Fersenska palatset ett mikrokosmos av urbant liv, angelägenheter och rum. Palatset som ett exempel av urbant mikrokosmos var förmodligen inte Axel von Fersens syfte när han byggde om huset och tomten, utan byggnadskomplexet utvecklades till ett och kan betraktas som ett därför att där fanns olika aspekter och sociala skikt av det urbana livet, från det politiska till sällskapslivet, från hushållsfunktioner till hantverkarnas bodar och affärsverksamhet samt från högadel till fattiga gamla betjänter.

JOHANNA ILMAKUNNAS, fil.dr, historiker med inriktning till materiell kultur och lyx, eliter, livsstil och konsumtion på 1700-talet. Hon har publicerat bl.a. *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Atlantis 2012), ”Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar” i *Historisk Tidskrift för Finland* (2/2013) och ett flertal andra artiklar om adelns shopping, privata ekonomi, resande, boende och vardagslivet samt om hovdamer. Hennes nuvarande projekt handlar om adeln och arbete under 1700-talet.

johanna.ilmakunnas@helsinki.fi
 Institutionen för filosofi, historia, kultur- och
 konstforskning
 PB 59
 FI-00014 Helsingfors Universitet
 Finland

Noter

Artikeln är skriven inom projektet 'Diligent aristocracy: Nobility, service and work in Sweden, from the Great Northern War to the Napoleonic Wars' (266059), finansierad av Finlands Akademi.

- 1 Söderberg, Jonsson & Persson 1991; Eggeby & Nyberg 2002.
- 2 Ilmakunnas 2012; Ilmakunnas 2014; Ilmakunnas 2015.
- 3 Ajkay 1977.
- 4 Om familjen von Fersen och källor se Ilmakunnas 2012, s. 27-38; om familjen von Fersen, se även Norrby 2014.
- 5 Mantalslängden Stockholm 1760. Johannes med Blasieholmen Defekt Eo437 1/4. SSA; Mantalslängden Stockholm 1780. Ladugårdsland Nedre med Blasieholmen Eo4440 4/9. SSA; se även Ilmakunnas 2012, s. 299-320.
- 6 T.ex. Andersson 2009, Bedoire 2001, Danielsson 1998, Ilmakunnas 2012, Roche 1997, Scott 1995, Stavenow-Hidemark 2006, Söderström 1993, Söderström 2009, Ulväng 2008 (särskilt s. 117-203), Venborg Pedersen 2005 och Vickery 2009 har undersökt förhållandet mellan konsumtion, materiell kultur, boende och arkitektur.
- 7 Selling 1937 är fortfarande den klassiska studien om ämnet; se även Danielsson 1998, s. 23-25, 35-45, 118-124 och Stavenow 1927, s. 3-25, 165-166.
- 8 Se Wolff 2005.
- 9 Ilmakunnas 2012, s. 337-338.
- 10 Ajkay 1977, s. 32; Ilmakunnas 2012, s. 256; Wrangel 1914, s. 72-73.
- 11 NS037-BN-1746-302, Blasieholmen, Stockholms äldre bygglövsritningar, Kartor och ritningar, SSA. <http://www.ssa.stockholm.se/Anvand-arkiven/Kartor-och-ritningar/Bygglovshandlingar-1700-1874/Register-over-aldre-bygglovshandlingar-i-Stockholms-stadsarkiv/> (3/6 2014).
- 12 Danielsson 1998, s. 117-118, 125-128.
- 13 Alm 1993; Olausson & Millhagen 2000; Stavenow 1927.
- 14 Om adelns byggande och boende i Paris på 1700-talet se Coquery 1998; Cuvillier 2006, s. 145-164; Gady 2011; DeJean 2009; DeJean 2011; Marraud 2000, s. 105-132; Scott 1995; om den svenska adeln i 1700-talets Paris, se Wolff 2005.
- 15 Se *Tableaux de Paris*, 158 och passim.
- 16 Barnard 2004, s. 35, 311, 317-318, 326-327; Figeac 2001; Ilmakunnas 2014b; Martin 2010; Wilson & Mackley 2007, s. 47-108.
- 17 Om Fersens förlitan på Rehn se Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 32a. SA, RA.
- 18 NS037-BN-1733-73, Blasieholmen, Stockholms äldre bygglövsritningar, Kartor och ritningar, SSA. <http://www.ssa.stockholm.se/Anvand-arkiven/Kartor-och-ritningar/Bygglovshandlingar-1700-1874/Register-over-aldre-bygglovshandlingar-i-Stockholms-stadsarkiv/> (3/6 2014).
- 19 NS037-BN-1750-356, Blasieholmen, Stockholms äldre bygglövsritningar, Kartor och ritningar, SSA. <http://www.ssa.stockholm.se/Anvand-arkiven/Kartor-och-ritningar/Bygglovshandlingar-1700-1874/Register-over-aldre-bygglovshandlingar-i-Stockholms-stadsarkiv/> (3/6 2014).

- aldre-bygglovshandlingar-i-Stockholms-stadsarkiv/ (3/6 2014).
- 20 Om byggande av Ljung slott, se Ilmakunnas 2012, s. 286–296 och Ilmakunnas 2015.
- 21 Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 32a. SA, RA.
- 22 Jmf. Ilmakunnas 2012, s. 251–253, 279–280.
- 23 Bouppteckning efter Axel von Fersen d.ä. Axel von Fersens och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvsqifteshandlingar efter Axel von Fersen 1776–1796. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA; se även Andrén 1945, s. 15, 21; Ilmakunnas 2012, s. 278–280.
- 24 Danielsson 1998, s. 127–128.
- 25 Selling 1937, s. 95–97, 106–108, 111–116, 125, 216–223.
- 26 Besök på Övedskloster 17/8 2013; jmf. Selling 1937, s. 101, fig. 68.
- 27 Kungl. hovmålaren Johan Paschs hus, elevation av fasaden och plan av mellanvåningen, NMG 911/1890, NM. <http://emp-web-22.zetcom.ch/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=37135&viewType=detailView> (6/6 2014); Böhn-Jullander 1987, s. 22–25; Danielsson 1998, s. 128–130.
- 28 Se Carl Härlemans ritningar om Fersenska palatset, SM.
- 29 Koskinen 2012.
- 30 Söderström 2009.
- 31 Danielsson 1998.
- 32 Special Extract af Förteckningen på utgifterne ifrån d. 1 Octob: 1750, til samma tid 1751. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 38. SA, RA.
- 33 Special Extract öfwer utgifterne, ifrån den 1. October 1754, till samma tid 1755. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 39. SA, RA.
- 34 Räkning för General Majorens och Riddarens Högwälborne herr Grefwe Axel von Fersens influtne enskyldte Medel, ifrån den 1 October 1750 til samma tid 1751. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 38. SA, RA; Räkning för General Majorens och Riddarens Högwälborne herr Grefwe Axel Fersens enskyldte Medel, ifrån den 1 October 1754, till samma tid 1755. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 39. SA, RA.
- 35 Bouppteckning efter Axel von Fersen d.ä. Axel von Fersens och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvsqifteshandlingar efter Axel von Fersen 1776–1796. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA.
- 36 Mantalslängden Stockholm 1760. Johannes med Blasieholmen Defekt Eo437 1/4. SSA.
- 37 Mantalslängden Stockholm 1770. Johannes med Blasieholmen Eo4372 1/6. SSA.
- 38 Mantalslängden Stockholm 1780. Ladugårdsland Nedre med Blasieholmen Eo4440 4/9. SSA.
- 39 Miniaturmodell av Fersenska palatset i nuvarande Handelsbankens kontor. Se fig. 4.
- 40 Knapas 2007; se även Mukerji 1993, s. 454–456, Olausson 2001 och *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 31–32, 1996, ”Trädgårdar och parker. Historia, dagsläge”.
- 41 Se Ahrlund 2006.
- 42 Ulväng 2008, s. 169.
- 43 Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 32a. SA, RA; Special Extract öfwer Utgifterne, ifrån den 1. October 1761 till Samma tid 1762. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA; Special Extract öfwer utgifterne ifrån den 1. October 1762, till samma tid 1763. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 42. SA, RA.
- 44 Special Extract öfwer utgifterne, ifrån den 1. October 1759, till samma tid 1760. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA.
- 45 Special Extract öfwer Utgifterne ifrån den 1. October 1764, til samma tid 1765. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 43. SA, RA.
- 46 Special Extract öfwer utgifterne, ifrån den 1. October 1759, till samma tid 1760. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA.
- 47 Special Extract öfwer Utgifterne, ifrån den 1. October 1761 till Samma tid 1762. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA; Förteckning på utbetalte Medel för General Lieutenantens och Commendeurens af Kongl: Swärds Orden Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens Räkning, ifrån den 1 October 1761, till Samma tid 1762. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA; Special Extract öfwer utgifterne ifrån den 1. October 1762, till samma tid 1763. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 42. SA, RA; Böhn-Jullander 1987, s. 96–97.
- 48 Bouppteckning efter Axel von Fersen d.ä. Axel von Fersens och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvsqifteshandlingar efter Axel von Fersen 1776–1796. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA; om Soopska fattighuset se von Ajkay 1977, s. 37–38 och Ilmakunnas 2012, s. 256, 318, om Fersenska kontoret se Ilmakunnas 2012, s. 31, 408–411.
- 49 NS037-BN-1750-356, Blasieholmen, Stockholms äldre bygglovsritningar, Kartor och ritningar, SSA. <http://www.ssa.stockholm.se/Anvand-arkiven/Kartor-och-ritningar/Bygglovshandlingar-1700-1874/Register-over-aldre-bygglovshandlingar-i-Stockholms-stadsarkiv/> (3/6 2014).
- 50 Räkning för General Majorens och Riddarens Högwälborne herr Grefwe Axel von Fersens influtne enskyldte Medel, ifrån den 1 October 1750 til samma tid 1751. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 38. SA, RA; Räkning för General Majorens och Riddarens högwälborne herr Grefwe Axel Fersens enskyldte Medel ifrån den 1 October 1754, till samma tid 1755. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 39. SA, RA; Räkning för General Lieutenantens och Commendeurens af Kongl: Swärds Orden Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens enskyldte Medel ifrån den 1. October 1759 till samma tid 1760. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA; Räkning för Generalens och Commendeurens af Kongl: Swärds Orden, Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens enskyldte Medel, ifrån den 1. October 1764 till Samma tid 1765. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 43. SA, RA; Räkning för Fält Marskalkens, Riddarens och Commendeurens af Kongl: Maj^{ts} Orden, Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens enskyldte Medel ifrån den 1. October 1769, til samma tid 1770. Fredrik Axel von Fersens räkenskaper vol. 6. SA, RA; Räkning för Hans Excellences Riks Rådets, Riddarens och Commendeurens af Kongl: Maj^{ts} Orden, Högwälborne Herr Grefwe Axel Fersens enskyldte Medel, ifrån den 1. October 1774 til Samma tid 1775. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 45. SA, RA; Räkning för Hans Excellence Riks Rådet Riddaren och Commendeuren af Kongl: Maj^{ts}

- orden Högwålborne Grefwe Herr Axel Fersens enskilte Medel, ifrån den 1 October 1779 till Samma tid År 1780. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 47. SA, RA; Räkning för Hans Excellence Riks Rådet Fältmarskalken, Riddaren och Commendeuren af Kongl. Majij^s orden Högwålborne Grefwe Herr Axel Fersens enskilte Medel från den 1 October 1784 till samma Tid 1785. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 48. SA, RA; Räkning för Hans Excellence Riks Rådet Fältmarskalken Riddaren och Commendeuren af Kongl. Majij^s Orden Högwålborne Grefwe Herr Axel Fersens enskilte Medel ifrån den 1 October 1789 till samma tid År 1790. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 50. SA, RA; Räkning för Hans Excellence Riks Rådet, Fältmarskalken, Riddaren af Kongl. Majij^s Orden Högwålborne Grefwe Herr Axel Fersens enskilte Medel ifrån den 1. October 1793, till samma tid År 1794. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 52. SA, RA.
- 51 Ristell 1790, s. 38-39.
- 52 Jmf. Andersson 2009, s. 105-214 och Venborg Pedersen 2005, s. 93-140.
- 53 Se Sennefelt [2011].
- 54 Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 32a. SA, RA.
- 55 Böhn-Jullander 1987, s. 96.
- 56 Pro Memoria Beträffande Byggnaden wid Löfsta 28/8 1754. Löfstadarkivet C III a:1. VaLA; Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 32a. SA, RA.
- 57 Jon Stobart och Mark Rothery har forskat i konsumtion och inredningsval av ett syskonpar i England under andra delen av 1700-talet, och poängterar att kvinnliga och manliga konsumtionsval borde inte blanda med val som förorsakades av äktenskapsrelationer. Stobart & Rothery 2014; jmf. Andersson 2009, samt Styles & Vickery 2006 och Vickery 2009.
- 58 Barnard 2004, s. 52; Scott 1995, s. 13 och *passim*; Wilson & Mackley 2007, *passim*; Carl Gustaf Tessin var byggherre till en kostsam tillbyggnad med rokokoinredningar till Tessinska palatset, ritat och genomfört av Carl Hårleman. von Hasling 2002, s. 194-206; se även Vahlne 2012, var Bo Vahlne diskuterar kostnader av inredningar i Stockholms slott. Likadana frågor var aktuella för alla byggherrar.
- 59 Special Extract öfwer utgifterne, ifrån den 1. October 1754, till samma tid 1755. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 39. SA, RA; Förteckning på utbetalte Medel för Hr General Majorens och Riddarens Grefwe Axel Fersens Räkning, ifrån den 1 October 1754, till samma tid 1755. Se även kvitton 47, 96, 102, 103, 139, 183. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 39. SA, RA.
- 60 Se Vahlne 2012, *passim*.
- 61 Bouppteckning efter Axel von Fersen d.ä. Axel von Fersens och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvskaftshandlingar efter Axel von Fersen 1776-1796. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA.
- 62 Bouppteckning efter Axel von Fersen d.ä. Axel von Fersens och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvskaftshandlingar efter Axel von Fersen 1776-1796. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA.
- 63 T.ex. Axel von Fersen d.y. lånade böcker från Gustav Philip Creutz bibliotek i Paris. Se Axel von Fersen d.y.

till Axel von Fersen d.ä. 15/8 1772, 21/6 1779. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 8. SA, RA.

- 64 Bouppteckning efter Axel von Fersen d.ä. Axel von Fersens och hans hustrus testamenten, boupptecknings- och arvskaftshandlingar efter Axel von Fersen 1776-1796. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA; Ilmakunnas 2012, s. 159-161.
- 65 Goodman & Norberg 2011; Roche 1997, s. 188-194, 197-198.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Stafsundsarkivet (SA)

Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 8, 32, 34, 38-39, 41-43, 45, 47-48, 50, 52
Fredrik Axel von Fersens räkenskaper vol. 6

Landsarkivet i Vadstena (VaLA)

Löfstadarkivet C III a:1

Nationalmuseum (NM)

Grafik, Reproduktionsgrafik, NMG 911/1890

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Kartor och ritningar, Bygglövshandlingar 1700-1859, Stockholms äldre bygglövsritningar
Mantalslängden (mikrofilm) 1760, 1770, 1780

Sörmlands museum (SM)

Carl Hårlemans ritningar om Fersenska palatset. Reprofoto
Nils Lindahl.

Tryckta källor och litteratur

Ahrland, Åsa, 2006, *Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige.*

Ajkay, Anna von, 1977, *Fersenska palatset. Tradition och förnyelse på Blasieholmen.*

Alm, Göran, 1993, *Carl Hårleman och den svenska rokokon.*

Andersson, Gudrun, 2009, *Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650-1770.*

Andrén, Erik, 1945, *Mälsåker. Ett Tessinlott vid Mälaren.*

Barnard, Toby, 2004, *Making the grand figure. Lives and possessions in Ireland, 1641-1770.*

Bedoire, Fredric, 2001, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige.*

Bebyggelsehistorisk tidskrift 31-32, 1996, "Trädgårdar och parker. Historia, dagsläge", red. Göran Lindahl.

Böhn-Jullander, Ingrid, 1987, *Johan Pasch och rokokons dekorativa måleri i Sverige.*

Coquery, Natacha, 1998, *L'hôtel aristocratique. Le marche du luxe à Paris au XVIIIe siècle.*

Cuvillier, Jacques, 2006, *Famille et patrimoine de la haute noblesse française au XVIIIe siècle. Le cas des Phélypeaux, Gouffier, Choiseul.*

Danielsson, Ing-Mari, 1998, *Den bildade smaken. Målade*

- dekorationer hos borgerskapet i frihetstidens Stockholm.
- DeJean, Joan, 2009, *The age of comfort. When Paris discovered casual – and the modern home began.*
- DeJean, Joan, 2011, "A new interiority. The architecture of privacy in eighteenth-century Paris", *Paris. Life & luxury in the eighteenth century*, ed. Charissa Bremer-David (s. 33–51).
- Eggeby, Eva & Nyberg, Klas, 2002, "Stad i Stagnation 1720–1850", *Staden på vattnet, del I: 1252–1850*, red. Lars Nilsson (s. 185–276).
- Gady, Alexandre, 2011, *Les hôtels particuliers de Paris du moyen âge à la Belle Époque.*
- Goodman, Dena & Norberg, Kathryn (ed.), 2011, *Furnishing the Eighteenth Century. What Furniture Can Tell Us about the European and American Past.*
- van Hasling, Birgitta, 2002, *Tessinska palatset under 300 år. Privatbostad, överståthållareboställe, landshövdingensresidens.*
- Ilmakunnas, Johanna, 2012, *Ett ståndsmissigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet.*
- Ilmakunnas, Johanna, 2014, "Aristocratic Townhouse as Urban Space. The Fersen Palace in Eighteenth-Century Stockholm", *Gendering Spaces in European Towns, 1500–1914*, ed. Elaine Chalus and Marjo Kaartinen.
- Ilmakunnas, Johanna, 2015, "To build according to one's status. A country house in late 18th-century Sweden", *The Country House. Material culture and consumption*, ed. Andrew Hann & Jon Stobart. (I tryck.)
- Knapas, Rainer, 2007, "Den nya trädgårdskonsten", *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*, red. Jakob Christensson (s. 363–387).
- Koskinen, Riitta, 2012, *Kartanot ja virkatalot Turun kaupunginarkkitehti Christian Friedrich Schröderin tuotannossa.*
- Marraud, Mathieu, 2000, *La noblesse de Paris au XVIIIe siècle.*
- Mukerji, Chandra, 1993, "Reading and writing with nature. A materialist approach to French formal gardens", *Consumption and the world of goods*, ed. John Brewer & Roy Porter (s. 439–461).
- Norrby, Göran, 2014, *Huset von Fersens uppgång och fall.* (I tryck.)
- Olausson, Magnus, 2001, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid.*
- Olausson, Magnus & Millhagen, Rebecka (red.), 2000, *Carl Hårleman. Människan och verket.*
- Ristell, Adolf Fredrik, 1790, *Characters and anecdotes of the Court of Sweden*, vol. II.
- Roche, Daniel, 1997, *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation XVIIe–XIXe siècle.*
- Scott, Katie, 1995, *The rococo interior. Decoration and social spaces in early eighteenth-century Paris.*
- Selling, Gösta, 1937, *Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700–1780.*
- Sennefelt, Karin, [2011], *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm.*
- Stavenow, Åke, 1927, *Carl Hårleman. En studie i frihetstidens arkitekturbistoria.*
- Stavenow-Hidemark, Elisabet, 2006, "Ett nytt sätt att bo", *Frihetstiden. Signums svenska kulturhistoria*, red. Jacob Christensson (s. 375–411).
- Stobart, Jon & Rothery, Mark, 2014, "Men, women and the supply of luxury goods in eighteenth-century England. The purchasing patterns of Edward and Mary Leigh", *Gender and Luxury in the Modern Urban Economy: A European Perspective, 1700 to 1914*, ed. Marjo Kaartinen, Anne Montenach & Deborah Simonton.
- Styles, John & Vickery, Amanda (ed.), 2006, *Gender, Taste, and Material Culture in Britain and North America, 1700–1830.*
- Söderberg, Johan, Jonsson, Ulf & Persson, Christer, 1991, *A Stagnating Metropolis. The Economy and Demography of Stockholm, 1750–1850.*
- Söderström, Rose-Marie, 1993, *Tre 1700-talsmiljöer. Bålby, en bruksberrgård, Sturehov, ett lantslott, Kavaljersflygeln på Gripsholm.*
- Söderström, Rose-Marie, 2009, *Bostadskultur, informationsflöden och hantverkare 1740–1820 med utgångspunkt i Bålby (Närke) och Skottsbergsgården (Blekinge).*
- Ulväng, Göran, 2008, *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar.*
- Vickery, Amanda, 2009, *Behind Closed Doors. At Home in Georgian England.*
- Tableaux de Paris et de la cour de France 1739–1742. Lettres inédites de Carl Gustaf, comte de Tessin.* Éd. par Gunnar von Proschwitz, 1983.
- Vahlne, Bo, 2012, *Frihetstidens inredningar på Stockholms Slott. Om bekvämlighetens och skönhetens nivåer.*
- Venborg Pedersen, Mikkel, 2005, *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg, 1700–1850.*
- Wilson, Richard & Mackley, Alan, 2007, *The Building of the English Country House, 1660–1880. Creating Paradise.*
- Wolff, Charlotta, 2005, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike.*
- Wrangel, F.U., 1914, *Blasieholmen och dess inbyggare.*

The aristocracy lived in town.

The Fersen Palace as urban microcosm in Stockholm, c. 1740–1795

By *Johanna Ilmakunnas*

Summary

This article explores how the aristocracy (*högedel*) lived in Stockholm during the 18th century and how ideal and practice merged at the homes of aristocracy. The aristocracy invested in townhouses in order to be near the centres of power and political arenas such as the Diet and royal court, as well as public administration and cultural life. The same phenomenon can be found everywhere in Europe. It was vital for politically, socially and economically ambitious European elites to display their presence both in town and in country through building and decoration of houses. The Fersen Palace, built on Blasieholmen in the 17th century and modernised in the mid-18th, acts as a case study. The house was designed by the architects Carl Hårleman and Jean Eric Rehn for Count Axel von Fersen, and it was built by skilled craftsmen. The architects, craftsmen and Fersen all worked together, creating a modern, comfortable and stately home, according to the French architectural ideals of the time.

Axel von Fersen and his wife Hedvig Catharina De la Gardie lived in the house with their four children and a large number of servants. The Fersen Palace, as other urban elite houses, was a complex comprising several different buildings, courtyards and gardens which created different spatial and social hierarchies indoors and out, male- or female-dominated spaces and spaces for persons of different rank. In the topography of Stockholm, the Fersen Palace constituted a microcosm of urban living, urban activities and urban spaces. Its surroundings were home and workplace for a number of people, such as artisans, servants, merchants and others, all of whom had an impact on the place. The

Fersen Palace and the larger set of buildings on the property housed different people from different social milieus, of different ages and genders and with different professions. Thus the palace can be viewed as an urban microcosm representing different social strata, people with different occupations, as well as production, trade and consumption – all typical characteristics of urban living.

Despite its magnificent name, the Fersen Palace was not much bigger than the merchants' houses on the Skeppsbron. With its less than thirty-five rooms, the palace was modest in scale compared to aristocratic townhouses in other European capitals, but as an aristocratic social, political and economic space it far exceeded its actual size in the vital role it played in the urban life of late 18th-century Stockholm. Axel von Fersen deliberately designed his townhouse as a place for aristocratic manifestation of social status, identity and political influence, above all through its architecture, its spatial order and its interior design. The architectural space, the interiors and the material culture, especially in the key rooms, the count's and countess's apartments, were created to manifest the family's cultural, political and economic power in late 18th-century Stockholm, but also to create a comfortable, modern and tasteful home. Fersen was an important political figure during the second half of the 18th century, and political participation was one of the main reasons for the aristocracy to live in Stockholm at a time when the political life and political power were centred in Stockholm, making it vital for the nobility to be present in the city.

Keywords: Material culture, sociability, furniture, interior design, eighteenth century, aristocracy

Rotemansarkivet som källa till herrarbetarnas liv i Stockholm

av Anna Götlind

I början av år 1895 gav sig den höggravida Karin Henriksson, född 1861, i väg från Djura i södra Leksand till Stockholm. Med all säkerhet reste hon med tåg från Gagnef. Med sig på resan hade hon sin snart treåriga dotter Anna. Karin var gift med Anders Henriksson från Djura, också han född 1861, som sedan några år bodde och arbetade i Stockholm. Kanske hade också Karin arbetat i huvudstaden som ogift. Ett par bevarade fotografier av henne och Anders antyder det (se fig 1 och 2).

Familjen Henriksson flyttade in i en tvårumslägenhet i Gåsgränd 4 i Gamla stan, och ganska snart efter ankomsten till Stockholm 1895 föddes parets andra dotter Frida.¹ Den lilla tvårummaren, som saknade alla bekvämligheter, inrymde också av och till inneboende, ofta släktingar eller bekanta hemifrån Dalarna.

Tanken var länge att familjen Henriksson skulle återvända till Dalarna. Men så blev inte fallet. De blev kvar i Stockholm.

Nästan två år efter att Karin hade anlänt till Stockholm blev hon folkbokförd i staden. Vi kan nu hitta henne och hennes familj i det så kallade *Rotemansarkivet*, det speciella folkbokföringsregister för Stockholms stad som omfattar åren 1878–1926, och vars uppgifter till stora delar har lagts in i en databas.²

Jag vill i denna artikel, med utgångspunkt i Rotemansarkivets uppgifter, visa hur denna digitala resurs kan möjliggöra såväl mer kvantitativt inriktade studier av specifika befolkningsgrupper i Stockholm som mikrohistoriska studier, där det handlar om att följa enskilda personer

och deras liv i huvudstaden. (Jag återkommer i slutet av artikeln till en mer utförlig beskrivning av vad jag menar med mikrohistoria.) Den grupp som har studerats är de sammanlagt 180 individer som enligt Rotemansarkivet var födda i Djura församling och som flyttade in till Stockholm mellan åren 1878 och 1926.³

Förbindelser

I århundraden har människor från övre Dalarna gett sig iväg hemifrån för att säsongarbeta på annan ort. De äldsta beläggen för dessa arbetsvandringar, det så kallade *herrarbetet*, är från 1500-talet. Då vet vi att män från Mora vandrade till Falu gruva, där de sysselsattes med grovarbete av olika slag. Under de kommande århundradena blev Mälardalen och Stockholm ett allt viktigare mål för herrarbetarna. Från slutet av 1700-talet finns de första beläggen på att också kvinnor deltog i arbetsvandringarna.

Kulmen på herrarbetet inföll vid mitten av 1800-talet, då ca 4 000–5 000 kvinnor och män årligen lämnade Dalarna för arbete på annan ort. Mot slutet av 1800-talet minskade herrarbetet i omfattning, då nya försörjningsmöjligheter dök upp hemmavid, inte minst inom det framväxande skogsbruket. För kvinnor fortsatte dock Stockholm länge att vara en lockande arbetsmarknad. Många av dem kom att arbeta kortare eller längre perioder i en del av huvudstadens många industrier, som pigor eller med trädgårdsarbete. Också för männen fanns arbetsmöjligheter i den snabbt växande staden. Siljansbyg-

FIGUR 1 & 2. Pung Karin Persdotter (1861-1954) och Hindriks Anders Persson, senare Henriksson (1861-1917). Fotot på Karin måste vara taget före giftermålet med Anders 1891, eftersom Karin bär den ogifta kvinnans röda hätt. Ringen på hennes finger antyder att hon vid fototillfället var trolövd med Anders. Troligen är fotot på Anders taget vid samma tillfälle. Kanske var också Karin i Stockholm som ogift för att arbeta, eller också var hon på tillfälligt besök i staden hos sin fästman. FOTO: Gustaf Dahlström, Stockholm; privat ägo.

dens många snickare, murare och målare hade goda möjligheter att hitta arbete i bygggruschens Stockholm decennierna kring sekelskiftet 1900.

Dalfolkets vana att "arbetsvandra" kan sägas ha fortsatt in i nutiden, även om det i dag handlar om arbetspendling i modernare former, och vi inte längre kan prata om herrarbete.

I boken *Förbindelser: Fem Leksandskvinnor i Gamla stan – plats, arbete och resande under 200 år* (2013) har jag närmast mig herrarbetet som mikrohistoriker. Jag har i den berättat om Karin och hennes familj, men också två andra Leksandskvinnor som reste till Stockholm, en i början av 1800-talet och en i nutid. Den ena av dem var Daniel Ols Carin Ersdotter, född 1814,

som lämnade Djura som suttonåring försommaren 1832. Den drygt 25 mil långa vägen till Stockholm fick Carin gå till fots.

När Carin kom fram till Stockholm fick hon först arbete som hantlangare, så kallad mur-smäcka, vid ett stort stenhusbygge vid Brunkebergstorg. Där arbetade hon i drygt ett år och det var ett tungt och slitsamt arbete. Det kunde handla om att bära ända upp till 60 kilo murbruk med hjälp av ok. När huset stod klart fick hon en ny anställning, nu som mjölkpiga på Järla gård i Nacka socken. I arbetsuppgifterna ingick att sälja gårdens mjölk på Stortorget i Gamla stan. Vid denna tid hade ryktet om Carins skönhet börjat spridas i staden. Hon kallades den

Vackra dalkullan, och blev porträtterad i målningar och litografier, tidningsartiklar och skilningstryck (men det är en annan historia).

Efter knappt två år, i maj 1834, återvände Carin till Djura och hon kom aldrig tillbaka till Stockholm. Men kvinnor och män skulle fortsätta att lämna Djura för att söka sig en utkomst i huvudstaden.

Göran Rosander och herrarbetet

En forskare som ägnade dalfolkets arbetsvandringar stor uppmärksamhet var etnologen Göran Rosander (1933–1996). År 1967 utkom hans omfattande avhandling *Herrarbete: Dalfolkets säsongsvisa arbetsvandringar i jämförande belysning*. Den är fortfarande det viktigaste arbetet på området.

I avhandlingen, men också i ett antal kortare artiklar, behandlar Rosander en rad frågor. Hur omfattande var herrarbetet vid olika tidpunkter? Hur gick själva resan till? Hur gammal var man då man gav sig iväg? Hur länge blev man borta? Vad arbetade män respektive kvinnor med? Och var och hur bodde man? Särskilt det kvinnliga herrarbetet intresserade Rosander, kanske för att det i kvinnornas fall rörde sig om några få, tydligt specialiserade och i vissa fall väldokumenterade yrken, medan männen ofta ägnade sig åt mer ospecificerat grovarbete.

Det metodiska anslaget i Rosanders avhandling är brett och tidsperspektivet är långt, från 1500-tal och fram till nutid. Han rör sig dels på en övergripande makronivå, som då han diskuterar fenomenet arbetsvandringar mer generellt och i olika länder, dels på en mikronivå, där vi få möta enskilda herrarbetare. Han presenterar också tre kvantitativt inriktade djupundersökningar av herrarbetet, däribland en om herrarbetet i Ytterboda by i Leksand 1840–1960.

Rosanders främsta källmaterial för avhandlingen var, vid sidan om etnologiskt traditionsmaterial som uppteckningar och frågelistsvar, journalerna över de olika typer av inrikes respass, som de flesta herrarbetare förde med sig.⁴ Genom dessa kunde Rosander få en tämligen god bild av hur stor omfattning herrarbetet hade vid olika tidpunkter fram till ca 1880. I

journalerna antecknade prästen datum, namn, hemby och målort för de resande. Vad som hände herrarbetarna då de kom fram till det som var målet för resan kan dock inte passen berätta om. För detta krävs annat källmaterial.

När Rosander diskuterade herrarbetarnas tillvaro i Stockholm, till exempel när det gällde boende, byggde han i första hand på sentida intervjuer, minnesuppteckningar och frågelistsvar. En mer heltäckande, kvantitativ undersökning av dalfolkets liv och boende i huvudstaden, baserad på folkbokföringen, var knappast aktuell eftersom det vid den tidpunkten (1960-talet) skulle ha inneburit en helt orimlig arbetsuppgift med tanke på hur många individer det rörde sig om. Vi har emellertid i dag, genom digitaliseringen av Rotemansarkivet, helt nya möjligheter att följa en del av de mer sentida ”herrarbetarna”, både de som säsongarbetade och de som, i likhet med Karin Henriksson, kom att bli kvar i Stockholm.

Rotemansarkivet

Den så kallade Rotemannainstitutionen infördes i Stockholm 1 januari 1878 som ett sätt att hantera folkbokföringen i den snabbt växande staden. Staden delades in i ett antal rotar, i början 16 stycken, och i varje rote fanns en särskild tjänsteman, rotemannen, som hade i uppgift att regelbundet registrera rotens alla invånare. I häften noterades uppgifter om namn, titel/yrke, födelsedatum och -ort, civilstånd, ställning i hushållet och flyttningar till och från den rote och fastighet där individen var registrerad. Under rubriken *Övriga uppgifter* kan vi också hitta anteckningar om till exempel sociala förhållanden, militärtjänstgöring, sjukhusvistelser och kriminalitet. Detta ger oss glimtar av hur livet gestaltade sig för enskilda individer, och gör det möjligt för oss att närma oss herrarbetet och herrarbetarna ur ett mikrohistoriskt perspektiv. Jag kommer avslutningsvis att ge två korta exempel på detta.

Jag har granskat uppgifterna för samtliga individer som var födda i Djura församling i södra delen av nuvarande Leksands kommun, och som någon gång under rotemannsperioden flyttade in till Stockholm. Genom att för varje *Inflytt-*

FIGUR 3. Till vänster på detta fotografi ser vi rotemannen Carl August Lundberg på rotemansexpeditionen i rote 13, Stadsgårdsroten, även kallad Katarina norra rote, på Södermalm. Expeditionen var belägen på Folkungagatan 77. FOTO: Stockholms stadsarkiv; bilden finns tillgänglig i Stockholmskällan.

ningsår söka på alla individer som hade Djura som *Födelseort* går det att få fram den tidigaste registreringen av dessa individer i databasen. Efter det kan man genom att välja *Samma individ* få fram samtliga uppgifter i databasen för varje individ, och därigenom få en bild av personens flyttningar mellan olika fastigheter men också förändringar i till exempel familjesituation eller yrkeskarriär.

Några viktiga påpekanden bör här göras. Att söka på enskilda individer från Dalarna, där gårdsnamn har använts långt fram i tiden, kräver att man provar olika sökalternativ om man väljer att söka på namn. Ibland finns gårdsnamnet registrerat, men inte alltid. Det bästa är därför, om man har tillgång till det, att söka på födelsedatum och -ort. Den sökmetod jag har använt gör att jag tror att jag har fångat upp samtliga Djurabor.

I ett par fall har gårdsnamnet ställt till det vid inmatningen i databasen. Det gäller till ex-

empel ”frånskilda arbetskarlshustrun” Nils Mats Kerstin Sandberg (f. 1838), som på ett ställe i databasen har försetts med kommentaren ”man med kvinnlig yrkestitel”, men också fått fel födelseår. Gårdsnamnet Nils Mats gör ju onekligen att man kan komma att tänka på en man. Med tanke på den enorma mängden uppgifter i databasen är det ofrånkomligt att det finns en del sådana här fel, men dessa korrigeras efter hand som de upptäcks.

Ofta kan flera adresser anges för en och samma person i en post, men det beror på att individerna registrerades på en viss *fastighet*, och en sådan kunde ha flera adresser, till exempel om det var en hörnfastighet eller om den hade ingångar från flera håll.

En annan komplikation är att roteindelningen ändrades vid ett antal tillfällen. Rotar delades, fick nya nummer, och en del nyare områden i stadens utkanter kom med tiden att bilda nya rotar. År 1926, då systemet avvecklades, uppgick

antalet rotar till 36. Alla rotar finns inte heller inlagda i databasen, till exempel saknas fortfarande en del rotar i de norra delarna av staden (samtliga rotar beräknas vara inlagda i databasen 2016). I dessa fall kan man använda andra källor för att följa individerna, till exempel församlingarnas flyttningslängder. Jag har dock i denna artikel enbart utgått från Rotemansarkivets uppgifter, eftersom det primära inte har varit att ge en så heltäckande bild som möjligt av Djuraborna i Stockholm utan att visa på det digitala källmaterialets möjligheter.

Till sist och viktigast: vi vet inte alls hur många av herrarbetarna från Djura som blev registrerade av rotemannen. Men genom uppgifter om herrarbetare i andra typer av källor, till exempel brev och muntliga eller nedtecknade minnesuppgifter, kan vi konstatera att det finns ett mycket stort mörkertal. Flera av de män och kvinnor som lämnade Djura för att arbeta i Stockholm registrerades aldrig av myndigheterna. Det är framför allt de som stannade längre perioder i staden, eller rent av blev bofasta, som vi kan komma åt i Rotemansarkivet.⁹

Stockholmskällan och Digitala Stadsmuseet

Jag har för denna artikel utnyttjat också två andra digitala forskningsresurser. Den ena är Stockholmskällan, www.stockholmskallan.se, som är en historisk databas som samordnas av Stockholms stads utbildningsförvaltning i samarbete med ett antal kulturinstitutioner. Den är i första hand tänkt för skolbruk, men är användbar också för andra som är intresserade av Stockholms historia. I databasen finns fotografier, arkivhandlingar, kartor, litteratur, filmer, musik, föremål, ritningar och annat material med anknytning till Stockholm. En stor del av materialet är inskannat och alltså direkt åtkomligt. I andra fall finns hänvisningar och länkar till arkiv, museer och bibliotek. För denna studie har framför allt kart- och bildmaterialet i Stockholmskällan varit viktigt.

En helt ny forskningsresurs som är under uppbyggnad är Digitala Stadsmuseet, digitalastadmuseet.stockholm.se. Här återfinns en del

av de bilder som ryms i Stadsmuseets gigantiska fotoarkiv, som omfattar inte mindre än 3,5 miljoner fotografier.⁶ När detta skrivs (juni 2014) är ca 28 000 fotografier tillgängliga via Digitala Stadsmuseet (många av dessa bilder är också åtkomliga via Stockholmskällan). Via sidan kan man också komma åt bilder på konst och föremål i museets ägo och inte minst en rad inskannade publikationer, till exempel byggnadsinventeringar. Merparten av bilderna i denna artikel finns tillgängliga i Stockholmskällan och/eller i Digitala Stadsmuseet.

Det är viktigt att påpeka att just bilder ofta är ett förbisett källmaterial bland historiker. Men bilder kan användas mycket mer aktivt än som illustrationer. Särskilt fruktbar blir bildanvändningen om vi väljer att anlägga ett mikrohistoriskt perspektiv på historien, som ju innebär att vi kryper nära de individer vi studerar. Genom den rika samlingen av bilder av olika Stockholmsmiljöer, både exteriörer och interiörer, har vi möjlighet att rent konkret blicka in i herrarbetarnas tillvaro i storstaden.

180 Djurabor i Stockholm

Vad kan vi då, utifrån uppgifterna i Rotemansarkivet, få veta om Djuraborna som grupp? I det följande redovisas en enklare undersökning som gjorts av deras flyttningar till och inom staden, vilka arbeten de hade, och var de bodde. Det är dock värt att återigen påminna om att mörkertalen är stora, och att vi därför inte kan dra några generella slutsatser utifrån den här gjorda undersökningen. Hur stora mörkertal vi har att göra med och hur representativa de 180 Djuraborna är går heller inte att säga. Det viktiga är därför inte resultaten i sig, utan de möjligheter som Rotemansarkivet inrymmer när det gäller att bilda utgångspunkt för kvantitativa undersökningar. För att få fram generaliserbara resultat om herrarbetarna i Stockholm krävs en betydligt mer omfattande undersökning och också kompletterande källor.

Flyttningar

Sammanlagt 180 Djurabor har registrerats som inflyttare till Stockholm någon gång under pe-

rioden 1878 till 1926 (jag har inte räknat med de mindre barn som följde med sina föräldrar till Stockholm). Av dessa var två tredjedelar (121 st) kvinnor och en tredjedel (59 st) män.

En del av Djuraborna flyttade till och från Stockholm flera gånger. Flera av dem återvände till exempel hem till Djura under vissa perioder, och kan därmed betraktas som regelrätta herrarbetare. Andra flyttade för kortare eller längre perioder ut till församlingar utanför Stockholms stad, som Solna, Bromma och Lidingö, för att sedan i vissa fall återvända. I andra fall flyttade de till rotar som ännu inte finns inlagda i databasen. Åtta personer valde efter en tid i Stockholm att emigrera till Nordamerika, och en person, folkskolläraren och senare ingenjören Anders Norell (f. 1875) reste fram och tillbaka mellan Stockholm och Schweiz.

Störst omfattning hade inflyttningen av Djurabor från mitten av 1890-talet och fram till början av 1913. År 1899 kom flest, tio kvinnor och en man. Alla dessa kom inflyttande direkt från Djura, utom en kvinna, Anna Bergman (f. 1869), som flyttade in från Karlsborg, där hon med stor sannolikhet hade arbetat på ammunitionsfabriken. Under sina nio år i Stockholm kom hon att arbeta på ammunitionsfabriken på Marieberg på Kungsholmen där hon också bodde (se vidare nedan).

Den största delen av de inflyttade var unga. Medelåldern vid första inflyttning var 25 år, och den största gruppen var kvinnor mellan 20 och 24 år. Bilden stämmer väl med den som Rosander presenterar i sin avhandling av herrarbetarnas ålder och kön.⁷ Av de 180 var den absoluta merparten ogifta när de första gången kom till Stockholm, ett knapp tredjetal var gifta, några kvinnor var änkor och en man och en kvinna står som frånskilda. Drygt en tredjedel, framför allt kvinnor, kom att gifta sig under tiden i Stockholm, och de allra flesta av dessa blev kvar i huvudstaden.

Knappt en tredjedel av Djuraborna flyttade efter kortare eller längre tid tillbaka till Dalarna, de flesta till Djura, men några till Leksand, Insjön, Gagnef och Stora Tuna. De som vistades i Stockholm tillfälligt och inte blev bofasta gjorde det vanligen i några år, och de flyttade som regel

ett par gånger inom staden. Det fanns dock de som blev kvar betydligt längre och också flyttade fler gånger, till exempel den ovan nämnda buteljsköljerskan Nils Mats Kerstin Sandberg, som under sina fyrtio år i Stockholm flyttade inte mindre än 19 gånger.

Ett annat exempel är Karin Forsström (f. 1877). Hon lämnade Djura 1899, 22 år gammal, och återvände inte förrän 1923, efter att detta år ha gift sig med hemmansägaren Lind Gustaf Larsson från Leksand. Under sina år i Stockholm hann Karin arbeta på flera ställen, bl.a. som tryckeriarbeterska, expeditionsbiträde och affärsbiträde. I början bodde hon på Norrmalm men efter ett par år flyttade hon till Kungsholmen, där hon de sista åren delade bostad med sin syster, falserskan Selma Forsström.

Arbete

Rosander skriver utförligt om vilka arbeten dalfolket brukade erbjudas då de kom till Stockholm. Hans källmaterial utgörs av insamlat minnesmaterial, men också platsannonser i dagspress och lönelistor och räkenskaper för en del företag. Frågan här är vad Rotemansarkivet kan ge oss för upplysningar om dalfolkets arbete i huvudstaden.

I Rotemansarkivet finns för varje individ antecknat *Titel*, i männens fall så gott som alltid yrkestitel.⁸ För de ogifta kvinnorna hittar vi dels olika yrkestitlar, men också, från 1901, titeln *ogift* (20 individer). Gifta kvinnor står alltid som *hustru* och änkor som till exempel *arbetskarlsänka*.

Den vanligast förekommande manliga yrkestiteln är *arbetare* och *arbetskarl*, som finns noterad för drygt ett tjugotal individer. I några få fall specificeras vilken sorts arbetare de var, till exempel jästfabriksarbetare eller kartongarbetare. En av Djuramännen står först antecknad som ”korfarbetare”, och senare som telefonarbetare (se vidare s. 42). Vi hittar också en försilvrare, en galvanisör och en filare. Sjutton av Djuramännen arbetade inom byggindustrin, som *snickare*, *målare*, *murare* och, i slutet av undersökningsperioden, som *byggnadsarbetare*. Byggnadsarbetare, inte minst de från Rättvik och Leksand, var eftertraktade. Just denna typ av säsongarbete har

FIGUR 4. Vårens första vedskutor lassas av vid Nybrohamnen vid Strandvägen i Stockholm, 11 maj 1917. FOTO: Svenska Dagbladet, SSM E 11206; bilden finns tillgänglig i Stockholmskällan och i Digitala Stadsmuseet.

fortlevt in i vår tid, och många byggnadsarbetare från Dalarna arbetspendlar i dag till Stockholm.

Endast tre *vedarbetare* finns upptagna i Rote-mansarkivet, men vi vet från andra källor att de var betydligt fler. Vedhantering som herrarbete hade förekommit i Stockholm åtminstone sedan 1740-talet, och på Nordiska museet finns ett insamlat minnesmaterial kring vedarbetarna och deras tillvaro i staden.⁹ Många av dem kom från just Djura och andra delar av Leksand. Arbetet gick ut på att för kundens räkning köpa upp ved från vedskutorna som lade till vid Strandvägen, transportera den till kundens källare, och kapa och bära upp den till lägenheten efter behov.

Bland övriga manliga yrken kan nämnas fem *folkskollärare* och några *militärer*, men också några individer med mer udda yrken som hovrättsnotarie, kontorschef och frukthandelsföreståndare.

Den vanligaste kvinnliga yrkestiteln är *fabriksarbeterska* (35 individer), följd av *piga/tjänarinna/städerska* (32) och *bryggeriarbeterska* (15). Två av fabriksarbeterskorna har den specificerade titeln *ammunitionsfabriksarbeter-*

ska. Ytterligare tolv av de kvinnor som står som fabriksarbeterskor var folkbokförda på kronofastigheten Marieberg på södra Kungsholmen, och också de arbetade sannolikt på den ammunitionsfabrik, som där fanns. Var de övriga fabriksarbeterskorna arbetade vet vi inte, men det är inte osannolikt att en del av dem arbetade på ammunitionsfabriken.

Det finns ytterst lite skrivet om ammunitionsfabriken på Marieberg (betydligt bättre känt är dalkullornas arbete på den i Karlsborg i Västergötland). Rosander skriver dock en del i sin avhandling, och han använder sig av avlöningsjournalen för ammunitionsfabriken.¹⁰ I denna framgår att dalkullor redan från början dominerade bland de anställda. I början hade arbetet karaktär av säsongsarbete, från april till oktober, men ganska snart blev det ett året-runt-arbete. På fabriken laboratorieavdelning anställdes under perioden 1876–1940 sammanlagt ett sjuttio-tal dalkullor, med få undantag från Rättvik och Leksand. De yngsta var bara 15 år, och över huvud taget dominerade unga, ogifta kvinnor bland arbetarna.

FIGUR 5. Det finns få bilder av ammunitionsfabriken på Marieberg på Kungsholmen, och de flesta är översiktsvyer av detta slag. Detta foto är taget från Långholmen 1926 av Gustaf W:son Cronquist. Den långa trevåningsbyggnaden till vänster är ammunitionsfabriken, och det stora vita huset i mitten är den tidigare porslinsfabriken, som åren 1908–1937 inrymde Kungl. Fälttelegrafkåren. (SSM CRD 2; bilden finns tillgänglig i Stockholmskällan och i Digitala Stadsmuseet.)

Av de femton bryggeriarbeterskorna från Djura bodde de flesta på Södermalm, och troligen arbetade flera av dem på Nürnbergsbryggeriet vid Swedenborgsgatan. Vid just det bryggeriet var, enligt Rosander, kvinnor från Leksand och Djura i majoritet bland de anställda.¹¹ Tre av bryggeriarbeterskorna bodde på Kungsholmen och arbetade sannolikt på Sankt Eriks bryggeri, som efter Münchenbryggeriet på Södermalm var landets största bryggeri.¹² Rosander har i en kort artikel skildrat bryggeriarbeterskornas tillvaro i Stockholm.¹³

Ytterligare information om bryggeriarbeterskorna och deras arbete kan vi hitta i Stockholmskällan. Om vi söker på "Bryggeri" får vi 103 träffar på en rad olika källor som beskriver bryggeriarbetet, från år 1640 och framåt. Förutom 75 fotografier hittar vi bl.a. ett poddradio-

inslag om Münchenbryggeriet, en rikt illustrerad skrift från 1895 som kan laddas ner i fulltext och som beskriver Stora Bryggeriet på Kungsholmen, en uppteckning av en bryggeriarbeterskas minnen från åren 1897–1927¹⁴ och en film, inspelad 1920 på Sankt Eriks bryggeri.

Yrkestitlar som har med handel- och affärsverksamhet att göra, till exempel *handlerska* och *bodbiträde*, dyker upp bland Djurakvinnorna i Rotemansarkivet i början av 1900-talet, och i dessa fall är kvinnorna bosatta framför allt i affärskvarteren på Norrmalm. Detsamma gäller de fem kvinnor som har titeln *dalkulla*. Titeln dalkulla pekar på att dessa kvinnor troligen arbetade i butik och att de då bar folkdräkt. Rosander skriver att dräktklädda kullor fanns i flera av de stora varuhusen, som NK, PUB, MEA och Åhlén & Holm. Också flera större tryck-

FIGUR 6. En grupp bryggeriarbetare vid Grönvalls bryggeri på Luntmakargatan 18 på Norrmalm fotograferade på bryggeriets gård 1906. Notera kvinnornas dräkter, av vilka flertalet är från socknar i Dalarna, bland annat Leksand och Rättvik. Att klä upp sig i sockendräkt när fotografen kom var viktigt för kvinnorna, och troligen också för bryggeriledningen. Kvinnor från Dalarna hade gott rykte som arbeterskor, och dräkten kom genom detta att fungera som något av ett varumärke. (SSM F 54235; bilden finns tillgänglig i Stockholmskällan och i Digitala Stadsmuseet.)

erier hade ”kullor” anställda. Deras uppgift var att springa ärenden, slå in paket och städa. Reklamvärdet i att ha folkdräktsklädda kvinnliga anställda ansågs stort. Samma tanke låg delvis bakom att dräktklädda kullor kunde få arbete på Skansen eller Nordiska museet. Där uppträdde kvinnorna från Dalarna närmast som skådespelare, som ett inslag i den folkligt utformade scenografin.¹⁵

Vi vet inte var de fem ”dalkullorna” från Djura arbetade, utom i ett fall. För Pjons Anna Larsdotter (f. 1862), som kom till Stockholm 1898, har rotemannen antecknat: ”Kulla, H. Percy luck”. Percy Frére Luck (1844-1915) var en i Sverige verksam engelsk grosshandlare som i Stock-

holm drev ett femtontal butiker där det såldes delikatesser som kex, karameller, choklad, torrade och färska frukter, men också konserver av grönsaker från egna odlingar utanför staden.¹⁶ Det var troligen bakom disken i en av dessa delikatessbutiker som Pjons Anna arbetade.

Boende

Beskrivningen av herrarbetarnas bostadsförhållanden i Stockholm är hos Rosander översiktlig och fragmentarisk. För vissa, mer specialiserade grupper, har han dock utförligare uppgifter. Det gäller till exempel de så kallade kyrkogårdskullorna på Norra begravningsplatsen, vilka bodde i särskilda kullkaserner på kyrkogården.¹⁷

FIGUR 7. Interiör från Percy Lucks delikatessbutik vid Kornhamnstorg 59B i Gamla stan. Det var troligen i en butik som denna som Pjons Anna Larsdotter från Djura arbetade. (Foto: Anton Blomberg, 1908–12, SSM Fa 28842; bilden finns tillgänglig i Stockholmskällan och i Digitala Stadsmuseet.)

En annan grupp vars bostadsförhållanden vi vet en hel del om, inte minst genom insamlat minnesmaterial, är vedarbetarna. Rosander skriver utförligt om denna yrkesgrupp och deras boende i sin avhandling, men också i en liten skrift med titeln *En leksandssägare i Stockholm: Ur en kassabok från 1840-talet*.¹⁸ Vedarbete fortsatte att in på 1900-talet vara ett vanligt herrarbete, inte minst bland Leksandskarlar, och i senare tid bodde de ofta tillsammans på Norrmalm, i kvarteren runt Hötorget. Det mesta kända av dessa boställen var Stora Maskvarteret vid Sergelgatan 10. På 1940-talet besöktes detta "dalkarlsärbärge" av fotografen Lennart af Petersens (se figur 8 och 9), och hans bilder är ytterligare en källa

till den historia som här står i fokus. Bilderna är visserligen tagna i en senare tid än den som behandlas här, men kan ändå ge en uppfattning om vedarbetarnas, och också andra herrarbetares, boendeförhållanden.

De tre vedarbetare från Djura som finns upptagna i Rotemansarkivet bodde dock inte vid Hötorget utan i Gamla stan. Detta stämmer väl med en uppgift i uppteckningsmaterialet i Nordiska museets arkiv. Rönnäs Anders Andersson från Leksand (se figur 9), som arbetade som vedkarl i Stockholm 1898–1951, berättar att:

Djurakarlarlarna bodde i Gåsgränd. Det var Henriksson, Fyr Per och Kannström. Kannströms gumma stod för hushållet.¹⁹

FIGUR 8 och 9. Interiörer från Stora Maskvarteret, Sergelgatan 10 på Norrmalm, dokumenterade år 1947 av fotografen Lennart af Petersens. Bostadsstandarden var ofattbart låg och trångboddheten stor. På bilden till vänster ses den primitiva eldstaden med vedarbetarnas kokkärl, och till höger en rumsinteriör med trevånings tarrsängar. Varje säng delades av två vedarbetare. Vid bordet sitter en av de sista vedarbetarna från Leksand, Rönnäs Anders Andersson (f. 1882) från Ullvi, och läser *Falu-Kuriren* – det var viktigt att följa med vad som hände hemmavid. Rönnäs Anders arbetade som vedsågare i Stockholm 1898–1951, och hans nedtecknade vedarbetarminnen finns bevarade i Nordiska museets arkiv. Notera sågarna, som är upphängda på väggen ovanför bordet, och telefonen på väggen bakom Rönnäs Anders. Vedarbetarna var, enligt Rosander, tidiga med att skaffa ordertelefon. (Foto: Lennart af Petersens, SSM F 50643 och F 50646; bilderna finns tillgängliga i Stockholmskällan och i Digitala Stadsmuseet, och där finns fler av af Petersens bilder från Stora Maskvarteret.)

Både Anders Henriksson (f. 1861) och Fyr Per Mattsson (f. 1880) återfinns i Rotemansarkivet, och båda bodde i Gåsgränd 4 i Gamla stan. Där bodde också "Kannström" (Kann Anders Persson; f. 1867), som trots att han arbetade som vedarbetare och flyttkarl i Stockholm under flera decennier, *inte* återfinns i Rotemansarkivet.²⁰

Vi vet alltså ganska väl var kyrkogårdsskullorna och vedarbetarna bodde. Men vad kan Rotemansarkivet berätta om de övriga? När det gäller männen från Djura finns det, bortsett från vedarbetarna, inga tydliga samband mellan yrkestitel och var i staden de bodde. Två av de tre målna bodde på en rad olika adresser i sta-

den. Den tredje bodde på Södermalm, och där valde också de flesta snickarna och muraren att bosätta sig. Detsamma gällde de fem folkskollärarna.

När det gäller kvinnorna är sambanden mellan arbete och boende tydligare. De kvinnor som har yrkestiteln piga eller tjänarinna bodde i några fall på Kungsholmen, men framför allt på Norrmalm och i ett par fall på Östermalm. Detta avspeglar väl den rådande samhällsstrukturen i Stockholm. Det var i de välbärgade hemmen i dessa delar av staden som man hade råd att anlita tjänstefolk. Det var också i dessa delar av staden som vedarbetarna hade sina viktigaste

kunder, vilket förklarar varför många av dem valde att bosätta sig i kvarteren runt Hötorget och i Gamla stan.

Bryggeriarbeterskorna bodde som regel nära de bryggerier där de arbetade, på Södermalm och Kungsholmen. Fabriksarbeterskorna, som dominerade antalsmässigt fram till början av 1900-talet, bodde samtliga på Kungsholmen. Och det är i denna del av staden som vi hittar de flesta Djuraborna.

På Kungsholmen

Kungsholmen var det sista området innanför tullarna som bebyggdes.²¹ Under flera århundraden hade den östra delen av holmen befolkats av framför allt hantverkare av olika slag, bland annat garvare. På 1800-talet kom hantverkarna att delvis ersättas av verkstäder och industrier. Bland de senare kan nämnas Bolinders, Palmcrantz Vapenfabrik, senare Stockholms vapenfabrik, och AB Separator.

Den östra delen av Kungsholmen, närmast stadens centrum, präglades också av en lång rad vårdinrättningar, som Serafimerlasarettet, Karolinska institutet, Kurhuset Eira, Allmänna barnbördshuset, Kronprinsessan Lovisas barnsjukhus och försörjningsanstalten Grubbens (på platsen för nuvarande S:t Eriks sjukhus).

I Marieberg, längst söderut på Kungsholmen vid det som nu utgör Västerbrons norra fäste, låg under 1700-talet en porslinsfabrik, men senare fanns här framför allt en rad militära anläggningar. En av dessa var den ovan nämnda ammunitionsfabriken, som hade grundats 1876 och där produktionen pågick fram till 1950, då den överflyttades till Zakrisdalsverken i Karlstad. Längre västerut på Kungsholmen bredde långt fram i tiden mer obodda marker ut sig. I början av 1900-talet kom mer och mer av denna mark att tas i anspråk för industrier och bostadsbebyggelse. Decennierna kring sekelskiftet 1900 uppfördes till exempel en rad hyreshus i kvarteren väster om S:t Eriksgatan, som länge hade betraktas som stadens yttersta gräns västerut.

Av de 180 Djuraborna kom knappt hälften att under någon period bo på Kungsholmen. I Rotemansarkivet får vi uppgift om vilken rote

de var bokförda i, fastighetens namn och nummer och de aktuella gatuadresserna. Ett problem, som nämnts ovan, är att en del rotar bytte nummer allt eftersom staden växte. Detta var fallet inte minst på Kungsholmen. I början av rotmansperioden utgjorde hela Kungsholmen en rote, men 1908 hade stadsdelens befolkning vuxit så mycket att Kungsholmen omfattade fyra rotar. En del av gatorna på Kungsholmen fick också nya namn under perioden, till exempel Reparebangatan som 1885 bytte namn till Fleminggatan, och Arbetargatan som samma år fick namnet S:t Eriksgatan.²² Det är därför inte helt enkelt att orientera sig på Kungsholmen under rotmansperioden, men som hjälp att hitta rätt bland alla olika nummer och namn finns ett rikt kartmaterial att tillgå i Stockholmskällan.

För att få en bild av roteindelningen vid olika tidpunkter kan man gå till de *rotekartor* som upprättades då det gjordes en ny roteindelning. Men vi kan också behöva hjälp att hitta de olika *fastigheter* som anges i Rotemansarkivet. I Stockholmskällan finns kartmaterial som kan vara till hjälp, inte minst den karta som togs fram 1899 av Alfred Bentzer på uppdrag av Generalstabens Litografiska Anstalt (se figur 10).

Längre och längre västerut

De flesta Djurabor, både män och kvinnor, kom att bo i kvarteren väster om Kronobergsparken, utmed S:t Eriksgatan och Fridhemsgatan. I fastigheterna i kvarteren Ankaret, Väktaren, Arbetaren, Roddaren, Härolden, Kättingen och Grinden erbjöds Djuraborna bostäder i lägenheter, där bostadsstandarden ofta var låg. Många av arbetarna som bodde här, men också i andra delar av Stockholm, hade dessutom inneboende, vilket gjorde att trångboddheten var stor.

En del av de kvinnor som arbetade vid ammunitionsfabriken i Marieberg bodde i lägenheter på tredje våningen i fabriken.²³ Marieberg var under den militära tiden ett stängt område, så vi vet mycket lite om bostadsförhållandena för dessa kvinnor.²⁴ Det är möjligt att bevarat arkivmaterial från verksamheten kan berätta mer om livsvillkoren för de många ammunitionsfabriksarbeterskorna på Kungsholmen.

Decennierna kring sekelskiftet ökade befolk-

FIGUR 10. Utsnitt av 1899 års Stockholmskarta av Alfred Bentzer, Generalstabens Litografiska Anstalt. Originalkartan består av tolv kartblad, som i Stockholmskällan har sammanfogats till en digital karta, som är möjlig att öppna med zoomfunktion. På detta utsnitt ser vi de kvarter på Kungsholmen där de flesta av Djuraborna var bosatta. På kartan hittar vi såväl gatunamn och -nummer, som fastighetsnamn och -nummer. FOTO: Stockholms stadsarkiv; kartan finns tillgänglig i Stockholmskällan

ningen på Kungsholmen dramatiskt. På bara tio år, mellan 1880 och 1890, fördubblades den, vilket innebar den snabbaste befolkningsökningen i Stockholms historia.²⁵ Det ena bostadsbolaget efter det andra bildades som lät uppföra hyreshus för den ständigt växande skaran arbetare. Ett av dessa hus var fastigheten Karlsvik. Ja, det var mer än ett hus, snarare ett enormt bostadskomplex, uppfört av byggnadsbolaget Fridhem för "mindre bemedlade".²⁶ Det fyllde hela kvarteret mellan Fridhems- och Karlsviksgatan, från Hantverkaregatan till Mitisgatan, och kunde liknas vid en liten stad i staden. Fjorton av Djuraborna valde att flytta in i Karlsvik, de flesta direkt när huset stod klart.

Per Anders Fogelström skriver om Karlsvik i

sin bok om Kungsholmen, som utkom 1965, och han refererar där en av Aftonbladets dåvarande journalister som besökte nybygget 1897:

Rummen betygsattes som höga, ljusa och rymliga. Om köken sades att de med flit gjorts så små att några inboende inte skulle kunna hysas i dem. En annan finess var att varje rum bara hade ett fönster för att man skulle få bättre plats för möbler.

/.../

En intressant nyhet var "kabinetten". I stället för avträden på gården eller vinden (som var det vanligaste vid denna tid) hade man ett kabinett i varje uppgång. Inrättningen fick begagnas kostnadsfritt och övervakades av en gumma. Aftonbladet fann anordningen "synnerligen fördelaktig ur såväl sundhets- som moralisk synpunkt".²⁷

Hela fastigheten inrymde 215 lägenheter, av vilka den absoluta merparten var på ett rum

FIGUR II. Fastigheten Karlsvik uppfördes av byggnadsbolaget Fridhem i slutet av 1890-talet för det snabbt växande antalet arbetare på Kungsholmen. Fastigheten omfattade ett helt kvarter (i dag med namnet Slaggen) vid nuvarande Fridhemsplan, och fjorton av Djuraborna flyttade in här när huset var nybyggt. I dag finns i fastigheten HSB-föreningen Fridhem. (SSM E 30356, Modins saml.)

och kök. Inom kvarteret fanns också, skriver Fogelström, sju butiker, ett kafé, en skollokal, ett föreläsningrum, ett likrum, ett (!) badrum och sex tvättstugor. Som vicevärd anställdes en polis. Det gigantiska byggnadskomplexet kom i folkmun att kallas för Tegeltraven eller Käringträtan, och 1913 bodde där inte mindre än 1 662 personer, av vilka 662 var barn under 15 år.²⁸ Ambitionen att få ner antalet inneboende hade uppenbarligen misslyckats och trångboddheten måste ha varit enorm: i genomsnitt samsades sju till åtta personer i varje lägenhet. Femtio år senare, år 1964, var antalet invånare färre än 400.

I början av 1900-talet uppfördes nya bostadsområden ännu längre västerut på Kungsholmen. År 1900 bebyggdes kvarteret Ängsknarren, i

trekanten mellan Lindhagensgatan och Drottningholmsvägen. Byggherre var bostadsbolaget Holmia, som hade bildats 1896 med syfte att bygga billiga bostäder till arbetare i den snabbt växande staden. Tanken här var att, till skillnad från i kvarteret Karlsvik, efter engelsk modell bygga lägre, radhusliknande bostadslängor, allt i syfte att "söka motverka de skadliga följderna af kasernsystemet".²⁹

Fem sådana huslängor byggdes åren kring sekelskiftet 1900. De inrymde lägenheter på ett rum och kök, och i bottenvåningarna två rum och kök. Köken utrustades med vattenledning, zinkdiskbänk, emaljerad trätt för avlopp och skafferi. I källarna fanns matkällare och utrymmen för ved, tvättstugor och torrklosetter. På

de långsmala gårdarna fanns tork- och piskställningar och sopskjul. Fjorton av Djuraborna finns registrerade på fastigheten Ängsknarren 2, och de flesta flyttade dit då husen var nybyggda.

Mikrohistoria

Diskussionen hittills har i stor utsträckning handlat om Djuraborna som grupp, och vilka möjligheter Rotemansarkivet ger när det gäller att genomföra mer kvantitativt inriktade studier av herrarbetarna. Men som nämndes inledningsvis ger oss rotemannens anteckningar, inte minst under rubriken *Övriga uppgifter*, möjlighet att ur ett mikrohistoriskt perspektiv närma oss enskilda individer och deras liv i Stockholm. Den i inledningen omnämnda boken *Förbindelser* är just ett exempel på en mikrohistorisk studie. Ambitionen har i den varit att försöka komma några kvinnliga "herrarbetare", i olika tider, riktigt nära.

Mikrohistoria som historievetenskapligt perspektiv har fram till i dag inte haft samma genomslag i Sverige som i andra länder, till exempel Finland och Island. Tydliga tecken finns

FIGUR 12. I kvarteret Ängsknarren, söder om Stadsbagen på Kungsholmen, uppförde bostadsbolaget Holmia ett antal lägre radhuslängor i engelsk stil för arbetare. Fjorton av Djuraborna flyttade in här i början av 1900-talet. (SSM 36715; bilden finns tillgänglig i Stockholmskällan och i Digitala Stadsmuseet.)

dock på att detta håller på att ändras.³⁰ Men vad menar jag då med mikrohistoria? Jag ansluter mig till den definition av begreppet som framförs i boken *What is Microhistory? Theory and Practice* (2013) av islänningen Sigurdur Gylfi Magnússon och ungraren István M. Szijártó.³¹ Det mikrohistoriska perspektivet kännetecknas enligt dem, och av mig, av tre särdrag: 1) Det som studeras är något mycket begränsat: en enskild händelse, ett avgränsat samhälle, en liten grupp människor, eller i vissa fall en enskild individ; 2) De frågor som ställs är däremot inte begränsade, utan det handlar om att med utgångspunkt i det "lilla" belysa större historiska frågor, inte sällan av existentiell karaktär; 3) I mikrohistorien ses individen som en självständig aktör och inte primärt och enbart som en del av en social struktur eller kultur.

Genom att krympa det rumsliga perspektivet ner till individnivån, får vi möjlighet att både konkretisera och nyansera, men också problematisera den generella historien, och vi kan upptäcka nyanser och variationer på mänskligt liv och mänskliga erfarenheter. Vi får möjlighet att se "individer, ansikten i mängden", för att citera en av mikrohistoriens förespråkare, den engelske kulturhistorikern Peter Burke.³² Det enskilda livsödet blir i mikrohistorien en berättelse med en egen logik och relevans, men samtidigt handlar det om att hela tiden se den "lilla" historien i den "stora" och sätta in individerna och deras erfarenheter i ett större sammanhang. Jag har nyligen, tillsammans med etnologen Helena Kåks, presenterat en översikt över mikrohistoria som vetenskapligt perspektiv i boken *Mikrohistoria. En introduktion för uppsatsskrivande studenter* (2014).³³

För den som vill närma sig herrarbetet ur ett mikrohistoriskt perspektiv finns det förstås mycket annat, och rikare, källmaterial än Rote-

mansarkivet som är användbart, och som kan ge en bild av de enskilda livsödena. Det kan handla om material i såväl offentliga som privata arkiv, men också muntligt traderade berättelser i lokalsamhällena i Dalarna. Viktigt är också bevarat bildmaterial. Jag kommer dock här avslutningsvis att begränsa mig till att genom två korta exempel visa på hur vi i just Rotemansarkivet kan hitta ledtrådar till den individuella historien, vilka i sin tur kan utgöra utgångspunkt för fortsatta mikrohistoriska studier av herrarbetarna i Stockholm.

Ansikten i mängden

I Rotemansarkivet antecknades när en individ gifte sig, och det äkta paret och deras eventuella barn redovisas därefter, med födelsedatum, under samma hushåll (där det också kan ha funnits inneboende). Detta gör det lätt att följa en familj men också söka vidare på enskilda familjemedlemmar. Vi kan konstatera att Djuraborna gifte sig inom sin egen samhällsklass, med andra arbetare, och att de flesta av dessa var födda utanför Stockholm.

Någon gång kan vi misstänka att de blivande makarna hade träffats på arbetet. Så var sannolikt fallet med bryggeriarbeterskan Hed Anna Larsdotter från Djura (f. 1874), som 1896 gifte sig med "ölutkörerarebiträdet" Josef Oskar Rasmusson (f. 1872) från Balingsta i Uppland. När de träffades var båda skrivna i rote 15 på Södermalm (Maria församling), i kvarteret Fatbursbrunnen, nära Nürnbergsbryggeriet, där de båda troligen arbetade. Äktenskapet blev dock kantat av sorger. Parets förstfödde son, Johan Oskar, föddes tre månader efter vigseln men avled knappt fyra månader senare. År 1900 föddes dottern Anna Josefina.

Under *Övriga uppgifter* hittar vi hos maken anmärkningen "Bet. Hustrun T. Vårdanstalt för Sinnessjuka 1903-04-16". Något tragiskt har uppenbarligen hänt i familjen, även om vi inte kan säga vad. Det vi kan se är däremot att familjemedlemmarna åren 1904-1908 lever isär. Modern och dottern återfinns, åtminstone till 1906, hos en "elektricitetsmontör" Louis Emanuel Eriksson, medan fadern bor för sig. År 1908 förenas de igen. Men 1914 dör Anna, 40 år

gammal, och bara fem år senare, 1919, dör också dottern Anna, endast 19 år gammal. Josef Oskar lever därefter ensam med en kvinnlig inneboende fram till 1924, då han lämnar Stockholm, okänt vart.

Det andra exemplet rör "korfarbetaren" Back Anders Johansson (f. 1867). Som 23-åring kom han från Djura till Stockholm 1890 och bosatte sig på Södermalm, i fastigheten Ufven Större 2 i hörnet Brännkyrkagatan/Hornsgatan. Därifrån flyttade han vidare till Gamla stan, där han blev inneboende hos den tjugo år äldre skräddaränkan Betty Karlsson, som hade flera barn. Han står nu som "Arbetare". Efter ett år är han dock tillbaka på Södermalm, men så händer något, oklart vad. Åren 1898-1901 återfinns han i "Bok Över Obefintliga", där de personer registrerades som hade flyttat eller emigrerat utan att ta ut flyttbetyg.

År 1901 blir Anders synlig igen i rotemannens noteringar. Han är då åter inneboende i Gamla stan, men denna gång hos ett stadsbud och nu med titeln "telefonarbetare". År 1904 flyttar han till rote 22 (ej i databasen), men fem år senare ser vi honom igen. Han bor då i fastigheten Jernlodet 5, med adress Nybrogatan 18. Han planerar också att gifta sig. Det har lyst för tredje gången för honom och hans tidigare hyresvärdinna, skräddaränkan Betty Karlsson.

Men det blir ingen vigsel. Anders flyttar istället runt mellan olika fastigheter på Östermalm och Norrmalm, och rotemannen noterar gång på gång att han är bunden till Betty genom de tre lysningarna. Anders tycks dock ha övergivit Betty och hittat en annan. Från 1911 bor han nämligen tillsammans med den ett år yngre städerskan Anna Eleonora Andersdotter. Den 18 juli 1914 flyttar de båda vidare till rote 8 (ej i databasen) och försvinner därmed för gott för oss.

Uppgifterna om Anna och Josef Oskar och om korfarbetaren Anders väcker många frågor. Vad hände egentligen? Vad döljer sig bakom rotemannens knapphändiga anteckningar om sjukdom och brutna äktenskapslöften? Och vad kan dessa personers liv säga oss om villkoren för de många "tillfälliga stockholmare" från Dalarna som vi möter i Rotemansarkivet? I ett kommande forskningsprojekt är tanken att gå vidare

FIGUR 13. *Josef Oskar Rasmusson, som 1896 gifte sig med Hed Anna Larsdotter från Djura, har i Rotemansarkivet titeln "öltkörarebiträde". Troligen arbetade han vid Nürnbergsbryggeriet på Södermalm. Jag har, varken i Stockholmskällan eller i Digitala Stadsmuseet, hittat något fotografi bevarat av bryggeriarbetarna vid detta bryggeri. Däremot finns det en rik dokumentation av de anställda och bryggeriarbetet, bland annat en film, från ett annat av bryggerierna på Södermalm: det stora Münchenbryggeriet vid Söder Mälärstrand. Fotografiet från 1896 visar bryggerikärror samlade utanför bryggeriet. (SSM Fa 4947; bilden finns tillgänglig i Stockholmskällan och i Digitala Stadsmuseet.)*

från rotemannens noteringar till andra källor för att få en bättre bild av Djurabornas liv i Stockholm.³⁴

Avslutande reflektioner

Digitaliseringen av Rotemansarkivet har öppnat för nya forskningsmöjligheter. Vi kan i dag nämligen enkelt genomföra kvantitativa undersökningar av befolkningsgrupper i Stockholm, vilket tidigare hade varit mycket komplicerat och

tidskrävande. Detta öppnar också upp för nya forskningsfrågor.

I den mycket begränsade undersökning som här har redovisats har den bild av herrarbetet som Göran Rosander presenterade i sin avhandling i stor utsträckning bekräftats, till exempel vad gäller herrarbetarnas yrken, men den har också fördjupats och nyanserats. Det har till exempel varit möjligt att få en bättre bild av exakt var i Stockholm Djuraborna bodde, i vilken utsträckning de bodde tillsammans, om de

var eller hade inneboende, liksom hur ofta de flyttade. Det skulle vara intressant att gå vidare från detta och undersöka i vilken utsträckning Djuraborna också höll ihop byvis då man kom till Stockholm. Detta kräver dock en genomgång av kyrkboksmaterialet, för att bestämma i vilka byar i Djuratrakten som de olika individerna hörde hemma.

Men Rotemansarkivet innehåller också uppgifter som kan bilda utgångspunkt för mikrohistoriska studier av dalfolket i Stockholm. Rotemannens korta anteckningar om sjukhusvistelser, ekonomiskt bistånd, militärtjänst och annat gör att vi kan komma en del av individerna riktigt nära. Och dessa uppgifter kan i sin tur fungera som vägvisare in i andra arkiv och källmaterial. Jag har i två exempel visat på hur de kortfattade noteringarna i arkivet kan ge oss pusselbitar till ett helt liv.

Det finns förvisso en mängd begränsningar och källkritiska komplikationer med ett digitaliserat källmaterial som Rotemansarkivet, inte minst när det gäller mörkertalen, men jag menar att möjligheterna är så oändligt mycket större. Digitaliseringen ger oss möjlighet att skildra inte bara herrarbetets utan också Stockholms historia på ett helt nytt sätt.

ANNA GÖTLIND är sedan 2011 professor i historia vid Stockholms universitet och har dessförinnan varit verksam vid Högskolan Dalarna i Falun. Götlind har ägnat sig åt kulturhistorisk forskning – från medeltid fram till nutid – och under senare år framför allt med inriktning mot mikrohistoria. År 2013 utkom hon med boken *Förbindelser: Fem Leksandskvinnor i Gamla stan. Plats, arbete och resande under 200 år* (Stockholmia förlag), och 2014 (tillsammans med Helena Kåks) med boken *Mikrohistoria: En introduktion för uppsatsskrivande studenter* (Studentlitteratur).

anna.gotlind@historia.su.se
Historiska institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Noter

- 1 Att Karin anlände till Stockholm kort före dottern Fridas födelse den 9 mars 1895 framgår av en bevarad samling brev från Karin till hennes syskon i Dalarna; se Götlind 2013, s. 65.
- 2 För en presentation av Rotemansarkivet, se Månsson 2005, s. 41–43. Församlingarnas bokföring fortsatte samtidigt, med noteringar om födda, vigda, döda och flytningar. Rotemansarkivet är tillgängligt via Stockholms stadsarkivs hemsida: <http://www2.ssa.stockholm.se/Rotemannen2012/Search.aspx>
- 3 Valet av just Djura församling har att göra med att jag är väl bekant med denna del av Leksands kommun, men framför allt att det rör sig om ett lämpligt antal individer för en pilotstudie av detta slag, som i första hand syftar till att visa på källmaterialets möjligheter men också begränsningar. Intressant vore dock att i framtiden genomföra en större undersökning omfattande Stockholmsinflyttare också från Leksands församling, och jämföra resultaten från denna med de djupundersökningar som Göran Rosander redovisar i sin avhandling; Rosander 1967.
- 4 För en längre diskussion om olika typer av inrikes respass, se Rosander 1967, s. 32–50.
- 5 Götlind 2013, s. 23–24.
- 6 Se Forsmark 2012.
- 7 Rosander 1967, s. 193–194.
- 8 En av männen saknar yrkestitel; Daniel Ols Per Persson (f. 1868), som kom till Stockholm 1890. En annan har fått titeln ogift; Per Alfred Danielsson (f. 1886), som kom till Stockholm 1907.
- 9 Se Rosander 1972.
- 10 Rosander 1967, s. 275.
- 11 Rosander 1967, s. 274.
- 12 Stockholms bryggeriers historia finns skildrad i skriftserien *Bidrag till Stockholms bryggeriers historia*, som utkom åren 1930–1964.
- 13 För bryggerikullorna, se Rosander 1962.
- 14 Upppteckningen gjordes 1947 av C-H Tillhagen efter fru Anna Jonsson, född 1867.
- 15 Johansson 2008.
- 16 "Percy F Luck", *Svenskt biografiskt lexikon*, sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=9728
- 17 För kyrkogårdskullorna, se Rosander 1963.
- 18 Rosander 1972.
- 19 Citatet hämtat ur Götlind 2013, s. 141. Informanten minns dock fel i ett avseende. Det var inte "Kannströms gumma", som stod för hushållet utan Anders Henrikssons hustru Karin. Kann Anders Perssons hustru var hela tiden kvar hemma i Djura.
- 20 Götlind 2013, s. 75–76. Kann Anders Perssons återfinns däremot i uppgifterna till mantalslängden år 1909, av vilken det framgår att han var inneboende hos Anders Henriksson.
- 21 För Kungsholmens historia, se Fogelström 1965 och Conradson 1994 och 2000. I Digitala Stadsmuseet finns också Stadsmuseets byggnadsinventeringar av Kungsholmen tillgängliga i fulltext.
- 22 Fogelström 1965, s. 69; not 1.
- 23 Conradsson 2000, s. 40.

- 24 För Mariebergs historia, se Conradson 2000, s. 36-48.
 25 Conradson 1994, s. 113.
 26 Conradson 1994, s. 116.
 27 Fogelström 1965, s. 121.
 28 Fogelström 1965, s. 122.
 29 Conradson 2000, s. 116.
 30 Det svenska historikermötet i Stockholm i maj 2014 innehöll inte mindre än fem sessioner om mikrohistoria, med sammanlagt ett tjugotal bidrag.
 31 Magnússon & Szijártó 2013.
 32 Burke 2004, s. 52.
 33 Götlind & Kåks 2014.
 34 Projektet "De tillfälliga stockholmarna" (preliminär titel) är under planering under ledning av Marko Lambert, professor i Stockholms historia, och författaren, båda verksamma vid Stockholms universitet.

Referenser

Internet

Stadsmuseet i Stockholm (SSM): Digitala Stadsmuseet
digitalastadsmuseet.stockholm.se

Stockholms stadsarkiv (SSA): Rotemansarkivet
<http://www2.ssa.stockholm.se/Rotemannen2012/Search.aspx>

Stockholmskällan
www.stockholmskallan.se

Svenskt biografiskt lexikon
<http://sok.riksarkivet.se/sbl/Start.aspx>

Litteratur

- Bidrag till Stockholms bryggeriers historia*. Stockholm 1930-1964.
 Burke, Peter, 2004, *Vad är kulturhistoria?* Brutus Östlings Förlag Symposion/Stockholm Stehag.
 Conradson, Birgitta, 1994, *Kungsholmen - öster om Fridhemsplan*. Stockholmia förlag/Stockholm.
 Conradson, Birgitta, 2000, *Från det yttersta Kungsholmen*. Stockholmia förlag/Stockholm.
 Fogelström, Per-Anders, 1965, *En bok om Kungsholmen*. Bonniers/Stockholm.
 Forsmark, Ann-Sofi, 2012, *Stockholmsfotografer. En fotografihistoria från Stockholms stadsmuseum*. Stockholmia förlag/Stockholm.
 Götlind, Anna, 2013, *Förbindelser. Fem Leksandskvinnor i Gamla stan - plats, arbete och resande under 200 år*. Stockholmia förlag/Stockholm.
 Götlind, Anna & Kåks, Helena, 2014, *Mikrohistoria. En introduktion för uppsatsskrivande studenter*. Studentlitteratur/Lund.
 Johansson, Ella, 2008, "Nationens pigor. Dalkullor i nationell ikonografi och social praxis." *Arbete pågår - i tankens mönster och kroppens miljöer*, red. Houltz, Anders m.fl., Uppsala (s. 71-88).
 Magnússon, Sigurdur Gylfi & Szijártó, István M., 2013, *What is Microhistory? Theory and Practice*. Routledge/London & New York.
 Månsson, Olle (red.), 2005, *Släktforska i Stockholm. En handbok till arkiven*. Prisma/Stockholm.
 Rosander, Göran, 1962, "Bryggerikullorna. Några anteckningar om säsongsmässiga arbetsvandringar". *Svensk bryggeritidskrift* 1962 (s. 225-240).
 Rosander, Göran, 1963, "'Kyrkogårdskullorna'. De kvinnliga säsongarbetarna på Norra begravningsplatsen i Stockholm". *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1963 (s. 125-142).
 Rosander, Göran, 1967, *Herrarbete. Dalfolkets säsongsvisa arbetsvandringar i jämförande belysning*. Uppsala.
 Rosander, Göran, 1972, *En leksandssägare i Stockholm. Ur en kassabok från 1840-talet*. Dalarnas museum/Falun.

Rotemansarkivet as source material concerning migrant workers' living conditions in Stockholm

By *Anna Götling*

Summary

Rotemansarkivet is the name of the specific civil population register for Stockholm between 1878 and 1926. Stockholm during this time was divided into a number of wards (rotar), 16 at first and eventually, after the city had expanded, 36 in number. In half of them the recording clerk (roteman) regularly entered particulars of the names of residents, with title/occupation, birth date and birth place, marital status, property designation/address, position in the household and migrations to and from the rote where the individual was registered. The data in this archive have now to a great extent been uploaded onto a database which can be accessed on-line. This has opened up new possibilities of tracing both groups of the population and individual persons in Stockholm with regard to places of residence and migratory patterns, but also in terms of occupational careers.

This article presents a minor survey of what Rotemansarkivet can tell us about the individu-

als from the parish of Djura in Dalarna who, during the roteman period, made their way to Stockholm. Altogether 180 individuals are involved (infant children excluded). Many of the Djura people stayed in the city for only a short time, and they are typical of the phenomenon termed *herrarbete*, i.e. seasonal employment of Dalarna people away from home.

Digitisation of Rotemansarkivet has now made it fairly easy for us to see where the Djura people lived in the city, how they migrated, what jobs they had and how long they remained in Stockholm. Under the heading "Further particulars" we can also obtain interesting further information for some of these individuals concerning social conditions, hospitalisation, military service and criminal behaviour. A concluding section of the article instances ways in which the particulars in Rotemansarkivet can also serve as a starting point for micro-historical studies of the life of migrant workers in Stockholm.

Keywords: Roteman Archives. seasonal work, Stockholm, Djura, microhistory.

Kropp, ting och göranden

Om att bo i arbetarkasernernas spiselrum

av Håkan Berglund-Lake

I en reportageserie för Stockholms Dagblad, publicerade under sommaren 1879, beskriver publicisten Ernst Beckman ingående levnadsvillkoren för sågverksarbetarfamiljerna i sundsvallsdistriktet.¹ Här hade han på plats besökt arbetarfamiljerna i deras bostäder, samtalat med dem, observerat hur lägenheterna var inredda och hur människor bodde. Genom hans närgångna iakttagelser får vi en inblick i, inte enbart hur människorna bodde, utan vad de gjorde när de bodde. Det är detta som jag i det följande kommer att diskutera: Hur arbetarfamiljerna vid norrländska sågverk vid denna tid, på 1870- och 1880-talen, agerade i och med bostaden och dess föremål, för att inrätta sitt boende i sågverkens arbetarbostäder.² Detta innebär en uppmärksamhet på praktiken, på praktiska engagemang i bostaden, i konkreta situationer, där bostaden med dess föremål togs i bruk.

Men svårigheten med ett sådant anslag är att vad människor faktiskt gjorde när de bodde, då liksom nu, sällan var ett resultat av en medveten tanke, eller överlagt medvetande, utan skedde för det mesta i ett vanemässigt och oreflekterat umgänge med tingen. Vårt vardagliga handlande är, som etnologen Jonas Frykman skriver med stöd från Maurice Merleau-Ponty, ”inte så mycket styrt ’inifrån’ som att det uppstår till följd av tingen som vi omges av. Tingen är något vi långt oftare *fungerar med* i stället för att *reflektera över*”.³ Det är lätt att inse att vi i vårt dagliga görande med tingen omkring oss är så upptagna med vad vi i stunden gör, att vi inte tänker på vad och varför vi gör det vi gör. Som en följd härav formuleras det sällan i ord, vare sig i tanken eller i samtal med andra.

Vilka implikationer får då detta synsätt för studiet av människors dagliga liv i en historisk kontext, som till största delen skedde oreflekterat och som det sällan eller aldrig pratades om, varken då det hände, eller senare? Och hur studerar vi detta oreflekterade umgänge med tingen i en miljö som vi dessutom inte kan observera, utan som vi ovillkorligen är tidsligt och rumsligt separerade ifrån?

Den möjlighet vi har är att föreställa oss vara inkastad i det förflutna, omgivna av ting och människor, där den dagliga praktiken händer och är på väg att hända.⁴ Detta innebär inlevelseförmåga, att försöka tänka bort våra tidsbundna erfarenheter, men fortfarande använda våra levda erfarenheter av att vara människa, som redskap för att leva oss in i konkreta situationer med de möjligheter och begränsningar som samtidens människor levde med i de bostäder där de bodde.⁵

För att lyckas med denna strategi behövs ett ymnigt empiriskt material fylld av konkreta detaljer om kroppsliga göranden, vilket vi bland annat kan finna i samtida myndighetsrapporter, i bouppteckningar och framförallt i traditionsarkivens uppteckningar och frågelistsvar. Men jag vill betona att materialet i det följande inte kommer att användas som färdiga svar och som en redogörelse för hur det var förr, utan för att komma i beröring med händelser och konkreta kontexter, som materialet hänvisar till. Detta för att kunna fånga och förstå hur sågverksarbetarfamiljen – man, hustru och barn – gjorde när de bodde i arbetarkasernernas spiselrum, hur de samverkade med den materiella miljö de befann sig i, vad de gjorde med tingen och vad tingen

FIGUR 1. Kvinnor och barn utanför en av bostadskasernerna i Sävenäs, omkring 1900. Sågverkens bostadskaserner var byggda med flera lägenheter i samma huskropp. De flesta lägenheterna bestod av endast ett rum med öppen spis. FOTO: Skellefteå museum.

gjorde med dem, och vilka konsekvenser detta fick. Med frågor som dessa blir det fruktbart inspireras av riktningar inom fenomenologisk filosofi som undersökt hur kropp och görande oreflekterat förbinder individen med världen, och hur detta förhållande innebär ett ombesörjande sysslande eller umgänge med tingen, för att tala med Heidegger.⁶

Att med denna ambition försöka beröra sågverksarbetarfamiljernas boendepraktik som helhet tillåter emellertid inte utrymmet. Jag har istället valt att diskutera frågorna ovan utifrån enstaka aktiviteter och konkreta situationer i boendet, som att ordna tingen inom bostadens väggar, att göra upp eld, äta, laga mat, väva, städa och dekorera, där varje situation föregås av beskrivningar, som sätter in dem i sågverks-samhällets specifika kontext.

I ett rum med öppen spis

De arbetare som blev fast anställda vid sågverken erbjöds fri bostad för ett åretruntboende i sågverkets arbetarbostäder – i ”gråa, rödmålade eller hvitrappade kasernbyggnader, ofta två våningar i höjden”, observerar Ernst Beckman.⁷ Med bostaden följde också tillgång till förrådsbod och avträde, som var placerad i långa längor utanför kasernerna. I förrådsboden förvarades vitt skilda ting, ”[D]är hade man allt som inte fanns rum för inne, såsom kläder, mjölsäckar, fläsktunna, hyvelbänk m.m.”, heter det i ett frågelistsvar.⁸ Även veden brukade förvaras här. Sågverksbolagen erbjöd också de fast boende att fritt använda tvättstuga och bagarstuga som fanns uppförda i närheten av kasernerna, liksom mark för odling av grönsaker, potatis och andra rotfrukter. Till detta kommer att de flesta fa-

miljer hade hushållsgris och därför fanns också svinhus nära bostäderna, uppförda av bolaget eller arbetarna själva. Dessa materiella förutsättningar var styrande för hur man kom att inrätta sitt boende på platsen.

Bostadskasernerna var i allmänhet gediget byggda i liggande timmer. Det var så bostadshus för permanent åretruntboende byggdes på landsbygden vid denna tid. Det som emellertid skilde kasernen från andra bostadstyper var att de var konstruerade med flera lägenheter i samma huskropp. De största byggdes för att rymma över tjugo lägenheter, i enstaka fall ända upp till ett trettioal.⁹ Den vanliga lägenhetstypen i dessa arbetarkaserner före 1890 var så kallade spiselrum - ett rum med öppen spis.¹⁰

Erbjudandet om fri bostad skedde vanligen på sågverkskontoret i samband med anställningen. Alltså det skedde på avstånd från den fysiska byggnad där boendet förväntades ske. Men boendet tog inte sin början härmed, utan genom att arbetarfamiljerna tog lägenheterna i besittning med sina kroppar och saker. Långt viktigare än bolagets formella erbjudande var därför vad själva lägenheten som materialitet erbjöd de boende att göra något med och i.

Lägenheterna, i allmänhet med boaserade väggar, en dörr och ett par fönster, hade ingen utrustning, inte heller fasta inventarier, annat än en öppen spis. Spisen hade en central funktion för det liv som levdes inom lägenhetens väggar - den var lägenhetens värme- och ljuskälla. Den erbjöd möjligheten att elda inomhus och ge värme och ljus, vilket var en grundförutsättning för ett boende i lägenheten, särskilt under vinterhalvåret. Det var i detta sammanhang som spisen passade in och blev meningsfull.

Men värmen uppstår inte av spisen. En öppen spis, liksom andra redskap, fungerar inte utan ett engagemang med ett material, lär oss Heidegger, ett engagemang som ingår i föremålets uppgift. Ingen värme utan eld, ingen eld utan ved. Utan ved var spisen obrukbar till att ge värme. Och ved fanns att tillgå i mängder för en fast anställd och på platsen bosatt arbetare.¹¹ Dessutom var veden fri, dvs. utan kostnad. Den ved som fanns att tillgå bestod av avfall från sågningen och från justeringen i brädgårdarna i

form av bakar, ribb och kapade ändar (*knubb, klant*). Även om kvaliteten på veden, både vad gäller brinntid och effekt, var sämre än den man var van vid från sina uppväxtmiljöer,¹² så var den ändå en viktig förmån. Hur än kallt det blev på vintern, så hade man i princip obegränsad tillgång till ved. Det eldades därför intensivt i arbetarkasernerna under vintern. Också under andra årstider lät man elden vara igång utan avbrott hela dagarna. ”På ved sparade man vid sågverken inte ens på sommaren”, påpekar Ernst Beckman.¹³ Detta placerade sågverkens folk i en privilegierad ställning i jämförelse med andra arbetarkategorier, vars kostnader för vedbrand utgjorde en stor del av lönen.¹⁴

Det vi kan lägga märke till är att veden gjorde något med de boende. Hur upplevdes bostaden, bostadsförhållandena, framtiden, ja tillvaron, med tillgång till obegränsat med ved? Olika livssammanhang låter olika drag hos världen att framträda. För sågverksarbetarfamiljerna var värmen, liksom tillräckligt med mat, något som man av erfarenhet aldrig kunde ta för givet. Veden hade egenskaper att kunna brinna och åstadkomma värme, och härigenom skapa en förtröstansfull syn på världen och framtiden. Vi skulle kunna säga, för att parafrasera Jonas Frykman, att för den som har ved och spis blir tillvaron varm och ombonad.¹⁵ Bostaden med en spis och en bod fylld med ved upplevdes konkret och innebar en trygghet för livsuppehållet; det vidgade trygghetsramarna och höll livshotet på avstånd.

Värmen kom och gick, inte av sig själv, utan som en konsekvens av att det eldades i spisen, dvs. genom en praktik. Med öppen spis, som ju saknar egenskapen att lagra värme, måste elden hållas igång, ständigt passas och ved tillföras i rätta proportioner vid rätt ögonblick, vilket fordrar vana och inövade handgrepp - ”för så snart bålet utbrunnit, börjar temperaturen nästan ögonblickligen sjunka”, anmärker provinsialläkaren efter en inspektion.¹⁶ På grund av att elden inte kunde passas under dygnets alla timmar, så sjönk därför värmen under natten medan man sov. Detta hörde till det normala, till sakernas tillstånd. Jämn temperatur över dygnet existerade inte i denna historiska situation, kanske inte

heller i föreställningsvärlden; det var svårt att ens tänka sig möjligheten. Hur skulle det kunna vara på något annat sätt? Att sätta igång elden på morgonen var därför en upplevelse av att värmen sakta kom tillbaka. Värmen gav boendet liv, fick det att hända, pånyttfödas, startas om – en ny dag tog sin början.

Som jag strax ska komma till betraktades arbetet att hålla igång elden som kvinnans uppgift. Vad hon vanligen upplevde när hon vaknade var en genomkyld lägenhet. Eller uttryckt på annat sätt: lägenheten, eller omvärlden, framträdde på ett visst sätt i ett tillstånd av att frysa, eller av att känna sig frusen. Enligt tidigare resonemang framträdde spisens kvalitet i spiselrummets specifika kontext som ett redskap möjlig att elda i och ge värme, vilket var kvaliteter hos spisen som en frusen kropp lät framträda och som uppmånade till handling.

”Hustrun steg upp kl. 5”, berättas det återkommande i uppteckningar och frågelistsvar. Medan de andra i familjen ännu sov, började dagen för kvinnan med att hon vanemässigt riktade kroppen mot spisen. Spisen visade sig alltid där, som dagen innan och dagarna dessförinnan, och erbjöd eldning. Avsikten var att snabbt få värme och ljus i rummet, vilket gjorde att hon riktade sig mot spisen för att få igång elden och få möjligheten att koka kaffe. Som Merleau-Ponty skriver, tingen riktar kroppen och får oss att handla enligt vissa mönster, på ett sätt som vi är vana vid, som finns sedimenterat i kroppen genom tidigare erfarenheter, och som vi instinktivt vet fungerar.¹⁷ Det var en kvalitet som man visste fanns hos spisen genom umgänget med den under lång tid. De hade utvecklats till rutiner, vars främsta kännetecken är repetitionen för att alls finnas, som förvandlar en handling som har nöts in under lång tid till vana. Kulturforskare har visat att, som i detta fall, vad kvinnor återkommande sysslar med blir med tiden kodad

som en kvinnlig arbetsuppgift; den blir genus-specifik. Alltså det som kategoriseras som kvinnliga arbetsuppgifter, konstitueras av en repetitiv praktik.¹⁸ Och de arbetsuppgifter som kvinnorna upprepat var sysselsatta med i sågverkssamhället, liksom de hade varit i de agrara miljöer där de var socialiserade, var arbetsuppgifter som var knutna till bostaden.¹⁹ Jag kommer strax att återkomma till detta mer i detalj.

Trångt mellan människor och ting

Familjerna som flyttade in och sedan bodde i arbetarkasernernas *spiselrum* bestod av man, hustru, och nästan utan undantag också av barn. De flesta familjer i sågverkssamhällena befann sig i en fas i familjecykeln där man åtminstone hade ett eller två barn, några hade fler, dock sällan över fem.²⁰

Trots att variationer förekom så hade de flesta spiselrum en golvyta av omkring 20 kvadratmeter och en takhöjd av 2,5 meter.²¹ Men med tanke på de stora familjerna blev boendet, trots den relativt stora rymden på liten yta, där väggarna var förutbestämda, orubbliga och oförhandlingsbara. Detta begränsade rörelsen i rummet, liksom vad som var möjligt att göra.

FIGUR 2. Bilder från sågverkssamhällena som visar interiörer av spiselrum med öppen spis verkar inte finnas i fotoarkiven. Bilden härrör från en annan miljö, men överensstämmer med hur det såg ut i sågverkens bostadskaserner före 1890-talet. FOTO: Sundsvalls museum.

Följden blev att möbler och andra föremål inte fick bli för många. Valet gjordes utifrån funktion och nyttighet, dvs. det var få föremål som saknade funktionalitet och användbarhet i lägenheten. Vanligt var att man möblerade lägenheten med ett bord, några stolar, en utdragssoffa, en säng, en skänk och en byrå, vattenhink, vedlår, kommod för tvättfat och skåp för slaskhink, på vilken man både diskade och skar till ingredienserna för matlagningen.²² Också husgeråd som grytor, tallrikar, fat, skedar osv. fanns bara i ett fåtal. Skafferier, i den mån det fanns, brukade däremot placeras utanför lägenheten i den gemensamma farstun.

Tätheten mellan människor och ting gjorde att det var svårt att röra sig i rummet utan att stöta till något föremål. Föremål var ofta i vägen, gjorde motstånd, var tröga, trilskades. Hur än de svarade så måste de vara lättflyttade för att man skulle kunna skapa olika rum för olika aktiviteter vid olika tider, som matlagning, matintag, diskning, sömnad och nattsömn.

Den stora omgestaltningen av lägenheten skedde på kvällen, då sovplatser skulle ordnas inför natten. "När kvällen kom och husmodern ställt i ordning alla bäddar för natten var rummet i vilket familjen skulle äta, sova och vistas en enda stor bädd", heter det till exempel från Hovid.²³ Många sängar fick man alltså inte plats med. Man hade som mest två sängar och en utdragssoffa. Övriga sovplatser var på golvet. Det förekom även att barn "lågo i bordsbänken. Det var ett bord och därur kunde en låda utdragas".²⁴ Väningssängar förekom också, liksom sängar som under dagtid kunde flyttas undan, fällas ihop eller demonteras. Men sovplatserna var inte temporära, utan fördelades efter samma mönster kväll efter kväll, där varje familjemedlem hade sin egen plats. Särskilt viktigt var det, som det heter i en uppteckning, att "hustrun låg ytterst, ty hon skulle sköta barnet i vaggan",²⁵ och, som tidigare beskrivits, för att smidigt kunna stiga upp på morgonen för att göra upp eld i spisen.

Vad som nämnts ovan är att aktiviteter som utfördes i lägenheten var sådana som definierades som kvinnliga. När det gäller arbetsuppgifter som matlagning, städning, omsorg om

barnen, hantering av textilier, så var det sysslor som ansågs tillhöra kvinnans arbetsområde.²⁶ Detta innebar alltid långa arbetsdagar och en sammansatt praktik. Hon var aldrig stilla utan ständigt upptagen med olika göromål. I frågelistsvaren berättas återkommande om att hon arbetade jämt, först upp och sist i säng. "Jag minns aldrig att hon sov. När jag lade mig var hon uppe och när jag vaknade var hon uppe", minns en sågverksarbetare från sin barndom.²⁷ Till och med när hon satte sig ned för en stund hade hon något "för händer". I en uppteckning heter det till exempel, att när mannen kommit hem efter arbetsdagens slut och druckit kaffe "läste han tidningen, rökte sin pipa och gjorde det sig behagligt och hustrun stickade på en strumpa".²⁸

Eftersom de flesta arbetsuppgifter i lägenheten kom att utföras av kvinnor kom också lägenheten att betraktas som kvinnans arbetsfär. Förutom vid måltider och för nattsömn, vistades inga andra familjemedlemmar i lägenheten än hustrun och stundtals barnen. Detta innebar att lägenheten "befolkades" olika under olika tider på dygnet. Under sågnings- och skeppningssäsongen var bostaden en plats där männen endast kortvarigt vistades och då efter arbetsdagens slut klockan 8 på kvällen.²⁹ Borteser vi från vintermånaderna, då sågverksproduktionen låg nere, och tiden för sömn under natten och matintag under dagen, vistades männen i lägenheten som mest endast två till tre timmar per dag.

Vad vi kan observera när kvinnor och män var i lägenheten samtidigt är att de kroppsligen rörde sig på olika sätt. Med en term och synsätt hämtad från kulturforskaren Sara Ahmed, skulle vi kunna säga att de orienterade sig mot vissa handlingar och vissa föremål mer än andra utifrån individuella perspektiv.³⁰ Kvinnor och män uppfattade tingen i lägenheten olika, beroende på vilken relation man hade till dem. Oreflekterat riktades kropparna mot de ting, som man kände sig bekväm med, behärskade, var van med och förväntades att använda. Det vill säga orienteringen skedde som en effekt av vad man återkommande brukade göra, vilket i sin tur var det som reproducerade könsarbetsdelningen.

I samtida skildringar och i minnesmaterialet

beskrivs ofta mannen passivt sittande eller ligande i utdragssoffan.³¹ Därifrån skedde korta kroppsliga rörelser fram och tillbaka till bordet för att äta eller till vattenhinken för att dricka vatten eller till tvättfatet för att tvätta händer och ansikte. För övrigt hade han ingen levande relation till föremålen i lägenheten. I egenskap av man hade han aldrig någon handlingsberedskap gentemot de ting som tillhörde hushållsarbetet, eftersom han aldrig utförde något.³² Det närmaste han kom hushållsarbetet var att "gå i vedboden" och hämta in ved som han för veckans behov hade "huggit" på ledig tid under lördagskvällen eller söndagen, liksom att hämta in vatten.³³ Hushållsarbetet var inte mannens utan tillhörde helt kvinnans ansvarsområde. I denna historiska situation behärskade männen inte de färdigheter som definierades som kvinnliga och som var oumbärliga för försörjningen. Denna arbetsordning placerade alltså mannen i passivitet, ja till och med i utanförskap eller underordning, i relation till hustruns arbetsuppgifter och rummet. Mannen underordnades och måste acceptera att vara styrd under de stunder som han vistades i bostaden. Hur skulle annars vardagen praktiskt kunna fungera?

Trångboddheten och detta faktum att mannen hade en underordnad position inom lägenhetens väggar, gjorde att han på arbetsfri tid under sommarhalvåret på lördagskvällar och på söndagar helst vistades på platser utanför bostaden, som vedboden, potatislandet, svinhuset, skogsbackar eller havet, för umgänge med andra män och för aktiviteter som betraktades som manliga: hugga ved, mocka och ge grisen mat och skötsel av potatislandet.³⁴ Det var också en årstid då många män när "sågen gick med dubbelvakt",³⁵ liksom barn och ungdomar, flydde trångboddheten och instängdheten i lägenheten för att söka sig till uthus och vindar för nattlogi.³⁶

Trångboddheten lättade alltså något när våren kom. Vid denna tid var det vanligt att de

kvinnor som ägde en vävstol tog in den från förrådsboden för att väva, för att tillverka tras-mattor och tyg till kläder och lakan.³⁷ Genom sin uppväxt i agrarsamhället var färdigheten att väva utbredd bland sågverkens kvinnor. Men det var en färdighet som sällan aktualiserades, inte enbart på grund av trångboddheten, utan framförallt på grund av det engagemang och koncentration som vävningen krävde. Eller som etnologen Anneli Palmköld uttrycker det: "Vävningen ... kräver närvaro – den ockuperar både tanke, kropp och sinnen".³⁸ Detta innebär att den som väver måste under de stunder då vävningen pågår vara befriad från alla andra praktiska uppgifter, vilket sällan hände kvinnorna i sågverksamhällena.

Men även om både rumsligt och tidsligt utrymme kunde åstadkommas för vävning, så gav färdigheten att väva och tillgången till vävstol i sig inte upphov till vävning, utan det faktum att kläder och textilier för sängar var dyra i inköp och värderades högt, samtidigt som de räknades till livsnödvändigheterna. Vi skulle kunna

FIGUR 3. Vävning var allmänt förekommande i bostadskasernerna under 1800-talets senare del och långt in på 1900-talet. Ljusne, 1920-talet. FOTO: Ljusne Museiförening.

säga, med stöd bland annat hos Heidegger, att sågverksarbetarfamiljerna var inbäddade i ett liv som lät just dessa egenskaper i omvärlden att framträda. Det var de dyra och svårtillgängliga textilierna som i situationen när trångboddheten lättade synliggjordes och aktualiserade familjens behov av textilier. Detta orienterade kvinnorna mot vävstolen för att väva.³⁹ Vävningens viktiga betydelse för försörjningen gjorde att kvinnorna, några veckor under våren och försommaren, utan att bli störda kunde dra sig undan för att väva en stund då och då.

Men vävning var inte enbart något som gjordes och fick ekonomiska positiva effekter för familjen, utan det var ett görande som också utvecklade en sinnlighet hos den som vävde genom den taktila upplevelsen av materialet. Tyget som växte fram under vävningen kändes i händerna och sågs med blicken när det sakta växte fram. Denna erfarenhet delade kvinnorna med varandra, vilket gjorde att man visste hur ett väl utfört arbete skulle se ut och kännas. Detta var ett återkommande samtalsämne i kontakten mellan kvinnorna; man granskade och bedömde varandras arbeten, rådgjorde och diskuterade vävteknik och problem.⁴⁰ Genom det färdiga resultatet blev kvinnorna synliga för och bekräftade av varandra, vilket måste ha skapat självkänsla; man blev någon inför sig själv och inför andra.

Matlagning och förekommandets praktik

Måltidsordningen för familjen var anpassad efter mannens arbetstider vid sågverket: kaffe före arbetsdagens början klockan 6, frukost med strömming eller sill och potatis vid 9-tiden, middag klockan två, kaffe klockan fem och kvällsgröt efter arbetsdagens slut klockan åtta.⁴¹ Hustrun var därför konstant upptagen med att tillreda och tänka på mat: planera, göra inköp, hämta och ställa tillbaka matvaror i skafferi och i förrådsbod, duka fram, servera och duka av, förbereda nästa matintag, och nästa, och nästa.

Den mat som fanns måste ransoneras och fördelas. Familjens välstånd byggde mycket på den utbredda förmågan som fanns hos kvinnor-

na att ta tillvara allt som gick att äta, vad som var möjligt att äta och tillaga, vad som måste köpas och vad som kunde hämtas i familjens matförråd, där både köpta varor och egenproducerad mat förvarades. Som jag strax ska komma till var en viss förrådshushållning nödvändig för överlevnaden i sågverkssamhället.

Matlagning var inte möjlig utan en värme-källa, vilket den öppna spisen kunde erbjuda. Spisens var alltså ett redskap som förutom att ge värme och ljus i rummet, också tillhörde matlagningspraktiken. Med ett fenomenologiskt synsätt skulle vi kunna säga att spisens egenskaper att hysa öppen eld var styrande för och utformade praktiken att laga mat, samtidigt som spisen var anpassad och utformad av denna praktik. Den var konstruerad med en bredd och ett djup för att kunna placera grytor i dess mitt, upphängda eller placerade på trefot. Detta innebär att spisen bestämde matlagningstekniken och vilka maträtter som var möjliga att tillaga, dvs. den öppna spisen gjorde att man var hänvisade till vissa maträtter.⁴² Maten som tillagades i öppen spis kokades i huvudsak: fisk, kött, och potatis var för sig, hopkok av främst rotfrukter och ibland med lite kött, och *supanmat*, som bestod av "ärter, gryn- eller mjölvällingar, samt någon gång fruktsoppa".⁴³ Att tillaga mat genom att steka eller halstra förekom sällan. Inte heller bakades det i lägenheten vid denna tid, eftersom ugn saknades.⁴⁴

Att hantera mat handlade naturligtvis om att alla i hushållet fick tillräckligt med näring för livsuppehållet, vilket fordrade ett särskilt kunnande för att tillfredsställa. Detta bortser jag emellertid från här för att istället betrakta maten som materialitet. Maten var samtidigt ett ting som gjorde något med dem som förbrukade den, genom sina materiella egenskaper, genom sin konsistens, smak och temperatur. I motsats till den tillfälligt och säsonganställda arbetsstyrkan, som ofta höll till godo med mat som inte behövde tillagas, som bröd, korb och amerikanskt fläsk, så hade de bofasta arbetarfamiljerna alltid tillgång till tillagad och varm mat.⁴⁵ Det var den öppna spisen och elden, tillsammans med kokkärlens och andra hushållsredskaps egenskaper och kvinnans färdigheter,

FIGUR 4. Kvinna sysselsatt med matlagning. Köja sågverk. FOTO: Tekniska museet.

som sammantaget skapade en matlagingspraktik, som gjorde det möjligt att konsumera varma maträtter. Positionen att vara fast boende vid verket och därmed vara privilegierad och skild från lösarbetarna som grupp, fick härigenom liv och gestalt vid måltiderna. Genom den varma maten upplevdes och kändes denna sociala ordning konkret i kroppen. Viktigt måste också känslan ha varit att mat sällan saknades hos de bofasta familjerna, vilket garanterades av familjernas förrådshushållning.

För sågverksarbetarbefolkningen var det en nödvändig praktik att lägga upp matförråd inför vintern, om ett boende på platsen skulle vara möjligt. Ett sågverk kunde inte drivas under vintern, åtminstone inte med full styrka, och ge arbetarna full sysselsättning och stadig inkomst.⁴⁶

Detta var ett faktum som hörde till naturens ordning och som det därför inte gick att ifrågasätta. I denna historiska situation existerade ingen full sysselsättning och säker inkomst över året, vare sig inom jordbruket eller inom industrin.⁴⁷

Naturen placerade alltså sågverkens folk i ett tillstånd av arbetslöshet, eller partiell arbetslöshet, under vintern. Naturen innehöll krafter som inte gick att påverka, men väl att genom olika strategier förekomma och dämpa effekterna av. Det fanns behov av att kunna förekomma förväntade umbäranden, göra sig beredd i syfte att garantera livsuppehållet och vidga trygghetsmarginalerna.

För att klara vintern måste därför delar av sommarens förtjänster sparas och omsättas i baslivsmedel, möjliga att lagra för framtida bruk. När sommarhalvåret led mot sitt slut inleddes en period av hamstring, en förberedelseperiod för vinterns umbäranden. Det var regel att familjerna köpte en fjärding saltströmming eller en tunna sill och en säck rågmjöl, ibland också amerikanskt fläsk, salt nötkött och fårkött, som lagrades i förrådsboden tillhörande bostadskasernerna och i jordkällaren, om familjen hade tillgång till en sådan. Men mycket av förråden byggdes upp av egna produkter. De flesta hade tillgång till en jordplätt för odling av grönsaker, potatis och andra rotfrukter, och nästan alla familjer hade hushållsgris och plockade bär på hösten. Spisbröd, som bakades i stora mängder två gånger om året, förvarades också här. Som vi sett var även hanteringen av veden viktig i denna förrådshushållning.⁴⁸

Förrådet bestod av varor vars kvantitet och kvalitet, bruksvärde och förbrukningstid, av erfarenhet kunde bedömas och beräknas med blotta blicken, utan att behöva lita till abstrakta rymd- och viktenheter.⁴⁹ Matvarorna som trängdes, staplade eller stående på hyllorna eller hängdes i taket eller på väggarna, meddelade sig genom sin volym och utbredning i rummet. Man visste av erfarenhet hur mycket förrådet tålde att täras av för att räcka vintern igenom. Det var denna sinnliga förmåga, grundad på tidigare erfarenheter, som bestämde förrådets uppbyggnad och användning.

Förrådshushållningen utgjorde en buffert,

FIGUR 5. Till varje lägenhet hörde en förrådsbod som fanns i en gemensam bodlänga i anslutning till bostadskasernen, där matvaror, ved, redskap och andra föremål förvarades. På sommarhalvåret användes förrådsvindarna också som sovplatser. Skönvik, omkring 1900. FOTO: Sundsvalls museum.

inte enbart inför den stundande vintern, som man ännu inte visste vad den innehöll i form av kyla och snö, utan också för att göra familjerna mindre sårbara inför eventuella konjunkturnedgångar på trävarumarknaden, med arbetslöshet, lönereduceringar och dyrtider som följd. Förrådshushållningen var ett slags motstånd mot att bli helt i händerna på en oberäknelig marknad. Det var en praktik som fokuserade på överlevnad, inte genom att ta avstånd från en värld styrd av krafter bortom både verksfolkets och bolagets kontroll, utan genom ett pragmatiskt deltagande i den, utifrån den plats man befann sig på, med dess möjligheter och begränsningar, för att klara existensen. Det var ett sätt att ta saken i egna händer och under egen kontroll.

Ordningsställande och tillvaratagande

Som jag tidigare diskuterat, så innebar rörelser och olika göranden i rummet att saker togs fram, flyttades runt, sköts åt sidan, ställdes un-

dan, staplades på varandra, för att skapa rum för nya aktiviteter. Men så länge som en aktivitet pågår är det sällan, eller aldrig, då som nu, att människor tänker på vare sig ordning eller oordning. Enligt tidigare resonemang om oreflekterat handlande skulle vi kunna säga att tingen och de göranden som människor i stunden är upptagna med undandrar sig deras uppmärksamhet. Oordningen, eller stökigheten, som tillstånd verkar uppstå, inte när aktiviteten pågår, utan först när den är avslutad. För sågverksarbetarfamiljerna inträffade detta t.ex. när man stigit upp från sovplatserna, när maten var tillagad och måltiden avslutad eller när elden brunnit ut. Tingens tillstånd blev då föremål för reflektion och fick de boende att reagera: Sovplatserna betraktades plötsligt som stökiga, kokkärl och bestick som smutsiga, liksom sotet i eldstaden. Martin Heideggers begrepp *för handen* och *till hands* är fruktbare att tänka med här. Heidegger betraktar detta som att relationen mellan ting och görande övergår från ett tillhandsvarande till ett

förhandsvarande, från att man oreflekterat och självklart ha varit uppslukad av aktiviteten, till att vara skild från den.⁵⁰ Man kan också uttrycka det så som Frykman och Löfgren skriver, att "[d]et mellanrum mellan människa och ting som varit osynligt genom sin självklarhet framträdde i all sin tydlighet".⁵¹ Relationen mellan kropp och omvärld blir "påfallande", ett åskådningsobjekt, och därmed möjlig att ifrågasätta.

Vi ser att tingen bedömdes utifrån arbetets olika faser. Det måste alltså ske ett avbrott för att människor ska kunna reflektera över, eller medvetet notera, sakernas tillstånd. Filosofen Olli Lagerspetz förklarar detta strukturellt med att vissa tillstånd klassificeras som negativa avikelser från ett normaltillstånd. Han menar att om vi inte skulle reagera på sakernas tillstånd som avvikelser från ett normalläge, så skulle varken ordning eller oordning finnas.⁵² Detta innebär att oordningen kan åtgärdas genom återställande av ordning – egentligen ett tillstånd av icke-arbete – om än för kortare stunder. Det är detta städning handlar om, som i spisrummets kontext innebar att ställa tillbaka möbler, redskap och andra föremål på "rätt" plats, avlägsna sådant som upplevdes störande och främmande, det som sågs som avfall, skräp och smuts: grus som drogs in, synliga rester efter arbete och beröring, aska från spisen, spån efter veden, ohyra av olika slag: löss, loppor och kackerlackor.

I den del av städandet som inte handlade om att ställa i ordning, utan om rengöring, användes sällan vatten, åtminstone inte i större mängder.⁵³ I sågverkssamhällena var tillgången till vatten starkt begränsad, samtidigt som avlopp saknades. Det vatten som var nödvändigt för både matlagning och rengöring, måste ofta bäras långa sträckor och ibland hämtas flera gånger om dagen.⁵⁴ Därför var sparsamhet med vatten en internaliserad vana, som tillhörde vardagens självklarheter, vilket märktes i all rengöring, också vid diskning. Från Framnäs heter det: "Några större diskar blev det inte heller, de träskedar som användes då behövdes inte diskas, var och en hade sin egen sked som slickades någotsånär ren för att utan vidare användas vid nästa soppmål."⁵⁵

Hur gjorde man då när man bodde med begränsad tillgång till vatten och utan avlopp,

samtidigt som man kände kraven från tingen att bli rengjorda? Det vanliga sättet att rengöra var att gnugga bort, skrapa bort smutsen, att mekaniskt, alltså med fysisk kraft, övervinna motståndet från "skiten"; ju större kroppslig ansträngning, desto renare blev det. Vanligt vid denna tid, både bland arbetare och bland bönder som hade skurgolv, var att skura stående med foten på en kvast för att få stort tryck.⁵⁶ En sågverksarbetare minns hur golven skurades i Björknäs: Hustrun eller "någon dotter blötte golvet med såpvatten. Där man inte hade råd med såpa ströddes sand på det blöta golvet. Så sattes foten på en sliten björkkvast och [fördes fram och] åter i lämpliga rutor. Smutsvattnet skrapsedes upp på en sopskyffel och hölldes i en pyts. Sen torkades golvet med en trasa".⁵⁷ Golven skurades högst en gång i veckan och då på lördag inför helgen. I enlighet med vad som sagts ovan var det när vardagens pågående sysslor avslutades, eller bröts av, som städning och rengöring framkallades. "Tecken på arbete, som var rena och neutrala när de pågick, definierades nu om och blir smuts och stök", skriver Lagerspetz.⁵⁸

Att hushålla med vatten gällde också tvättningen av kläder. Med få undantag tvättades enbart småbarnskläder, blöjor och stjärtlappar i lägenheten.⁵⁹ Också tvätt av den egna kroppen skedde sällan och då aldrig hela kroppen. "Att man tvättade sig om fötterna, händer och ansikte ansågs nog", heter det i en uppteckning.⁶⁰ Liksom tvättningen av golven var tvättningen av kroppen en följd av att vardagens arbete upphört. Spåren efter arbete på kroppen, som i vardagen hade varit obemärkta, upptäcktes plötsligt och tvättades nu bort, varefter arbetskläderna byttes mot rena.⁶¹

På grund av att avlopp saknades måste det vatten som använts vid städning, tvättning av kroppsdelar, disk, matlagning, liksom urin efter natten, först tillfälligt tas tillvara. Det fanns en ordning i denna hantering; det skedde på förutbestämda ställen, i slaskhinken och i pottan, som tillsammans med det skräp och de sopor, som inte gick att bränna i spisen, senare bars ut och förpassades så långt bort från lägenheten som det var praktiskt möjligt. Detta tyder på att det ansågs, eller upplevdes, som ett problem,

FIGUR 6. Föremålen i de trånga lägenheterna måste ordnas praktiskt och rationellt för att vardagen skulle kunna fungera. Denna pragmatik hindrade dock inte att kvinnor samtidigt dekorerade lägenheterna av estetiska skäl med bl.a. blommor och gardiner. Östrand, ca 1900. FOTO: SCA.

något oönskat, motbjudande, som man inte ville ha nära det liv som pågick.⁶² Avskrädeshögar och slaskgropar, eller slaskbrunnar, låg därför bortom synhåll från arbetarkasernerna, men tillräckligt nära för att underlätta den dagliga hanteringen av sopor och slaskhinkar ut och in. Ofta var de placerade bakom uthusen, avträden och svinhus. ”Bakom dessa bodar kastades allt skräp som man inte kunde bränna upp i den öppna spisen för det os som det åstadkom, såsom gamla utslitna skor och kläder, trasor, sopor m.m.”⁶³

Dröjer vi vid och betraktar de föremål som kastades ser vi att de förpassades till den slutliga förgängelsen i egenskap av något avslutat, av något absolut obrukbart, ett tillstånd där människans ombesörjande umgänge med föremålet för alltid hade upphört; ett definitivt avskiljande från det pågående livet. Vi kan se detta som ett resultat av att människor har övergett de ting som blivit slängda, avstått från vidare befattning med dem. Avstjälningsplatsen blir då sinnebil-

den för det uppsagda ansvaret, menar Lagerpetz.⁶⁴

I en värld av knapphet dras emellertid denna process ut, och sophögen blev därför aldrig besvärande hög. Där knapphet råder, vilket det gjorde hos sågverksarbetarna, blir det viktigt att förvalta, bevara, vårda de ting som brukas och som man hade i sin ägo. Det vanliga och utbredda beteendet gentemot de ting som man ägde och använde var att ta tillvara, bevara, reparera och göra om. Tingen hade en förmåga att låta sig transformeras och återbrukas, vilket var en förutsättning för upprätthållandet av föremålets identitet som brukbar. Tingen användes om och om igen, förvandlades från det ena till det andra. Till exempel så kastades inte textilier, utan man ”sydde om”, ”stoppade och lagade så länge som möjligt”,⁶⁵ för att till slut hamna som inslag i mattvarpen eller som blöja och stjärtlapp. Det var därför få föremål som kastades. Det dröjde innan föremålen genomgick den slutliga transformationen till obrukbara ting, dvs. att de slut-

ligen hade omvandlats till skräp eller avfall.⁶⁶ Så länge som föremålen behöll sin identitet som föremål med användningsbarhet, om än för ny användning, så behöll man ansvaret för dem; de var en resurs för framtiden, för framtida bruk.⁶⁷

Hos sig själva

Som vi sett var lägenheten i bolagskasernen kvinnans arbetsfär, som hon genom sin praktik, i motsats till mannen, förknippades med. Det var ett utrymme där hon förväntades organisera vardagen praktiskt så att familjemedlemmarnas behov av näring, värme och vila kunde tillfredsställas. Det handlade om att hantera olika varor och ting i syfte att förvalta dem eller att omvandla dem från ett tillstånd till ett annat: råvaror till förädlade produkter, smutsigt till rent, kaos till ordning – eller mera precist: matvaror till maträtter, smutsiga kläder till rena, var sak återställd på sin plats, ta tillvara, göra om, reparera, kasta och köpa nytt, ställa undan och ta fram i en förutbestämd ordning fastställd av henne och för andra att rätta sig efter. Genom dessa återkommande och kroppsliga göranden blev hon mer än någon annan i familjen förbunden eller involverad med lägenheten, som varande en del av, som varande en förlängning kroppen.⁶⁸

Denna omsorg om tingen, att värna om, ta hand om, akta och vårda, gav också upphov till en formgivning av bostaden som inte alltid handlade om pragmatik, utan också om estetik. I frågelistsvaren och i samtida skildringar kan vi se att spismuren kritades, gardiner hängdes i fönstren, blommor placerades här och där i lägenheten, porslinsföremål på skänken, duk på bordet, tavlor på väggarna, trasmattor på golvet. Genom denna utsmyckning, detta urval och placering av ting i bostaden, uttryckte hustrun sin smak och något av sig själv, samtidigt som tingen genom det dagliga umgänget, i det att hon vårdade dem eller bara berörde dem med händerna eller blicken, bekräftade henne som den som valt att formge lägenheten just på det viset.⁶⁹ Av minnesmaterialet att döma verkar detta ”pyntande” ha gjorts av egen tillfredsställelse och trivsel, oavsett vad andra familjemedlemmar tyckte. En sågverksarbetare säger till Ernst Beck-

man angående de blommor som hustrun hade i ”öfverflöd”: ”[J]ag tycker för min del, att di skymmer dagern väl mycket. Men hustrun min hon vill nu en gång ha det på det viset.”⁷⁰ Sannolikt lämnades alla beslut till kvinnan som avsåg tingen i lägenheten och deras placering. Det var ju hennes ansvarsområde.

Men också männen bebodde lägenheten med sina kroppar och sina göranden. Även om vistelsetiden där var sporadisk, så var den dock regelbunden och återkommande. Det var ett ställe där livets grundläggande aktiviteter utfördes – äta, vila, sova, älska, tvätta sig, klä på sig och klä av sig – och ett ställe där hans och familjens gemensamma saker förvarades och användes. Det var också ett ställe som han kunde lita på alltid fanns där, oavsett den tid som han var frånvarande. Även om det gjordes på vitt skilda sätt och utifrån vitt skilda erfarenheter, beroende på kön och ålder, så kan vi med ett existentiellt synsätt säga, att när han, liksom hustrun och barnen, öppnade dörren och gick in, gick de in till sig själva. Här kunde de vila i sig själva, rå sig själva, och göra saker och ting på sina egna vis, utan hänsyn till och krav från andra.⁷¹ Sammantaget var detta en konsekvens av det man gjorde när man bodde. Oavsett tid och intensitet för vistelsen lägenheten, så var det en plats som de boende hade kommit att känna bättre än andra platser, en punkt att möta världen från och en punkt att alltid kunna återvända till.

HÅKAN BERGLUND-LAKE är fil.dr. och universitetslektor i etnologi vid Institutionen för kultur- och medievetskap, Umeå universitet.

hakan.berglund-lake@kultmed.umu.se

Umeå universitet

Institutionen för kultur- och medievetskap

901 87 Umeå

Noter

- 1 Beckman 1979.
- 2 Jag återvänder här till en kontext och ett empiriskt material som jag har undersökt i annat sammanhang med annat syfte och teoretiskt anslag (Berglund-Lake 2001).
- 3 Frykman 2012, s. 102, kurs. i original. Att människors handlande huvudsak är oreflekterad eller prereflexiv har särskilt filosofer inom fenomenologisk idétradition undersökt och gjort oss uppmärksam på. Se t.ex. Merleau-Ponty 1962, s. 136-147, 240; Sartre 1990, s. 37-40.
- 4 Berglund-Lake 2006.
- 5 Jfr Frykman & Gilje 2003, s. 49.
- 6 Se t.ex. Heidegger 2013; Merleau-Ponty 1962
- 7 Beckman 1979, s. 123.
- 8 EU 35094.
- 9 Se t.ex. Hallinder & Eriksson 1980; Kjellberg 1974, s. 9; Paulsson 1953, s. 180.
- 10 Gustafsson 1965, s. 154-194. Visserligen fanns det arbetarkaserner med ett mindre antal lägenheter om ett rum och kök, men dessa var förbehållna förmän och kvalificerade arbetare. Se Berglund-Lake 2001, s. 76.
- 11 Se Berglund-Lake 2001, s. 59-60.
- 12 Befolkningen i sågverksamhällena i södra Norrland hade sitt ursprung i skogs- och jordbruksbygder, huvudsakligen i Värmland, Dalarna, Dalsland, Norrlands inland och finska Österbotten. Se Berglund-Lake 2001, s. 29.
- 13 Beckman 1979, s. 132.
- 14 Se t.ex. Skarin Frykman 1990, s. 137-143.
- 15 Frykman 2006; 2012, s. 101.
- 16 RA. Sundhetskollegiet 1813-1877, Årsberättelser från provinsialläkare, E5 A, Sundsvalls provinsialläkardistrikt, 1870.
- 17 Merleau-Ponty 1962, s. 82-85, 144-147.
- 18 Se t.ex. Ahmed 2006, s. 58-60; Hastrup 1998, s. 159-160; Martinsson 2008.
- 19 Se t.ex. Löfgren 1975.
- 20 Bergman 2009, s. 210-212. Jfr Bohman 2010, s. 140, 150.
- 21 Gustafsson 1965, s. 154-194.
- 22 Se t.ex. EU 34105; EU 35039; EU 35069; EU 35094; LUKA, *Helg och högtid*: K. Andersson; O. Persson; A. Åkerblom.
- 23 EU 35036. Jfr EU 35073; EU 35094; EU 51194.
- 24 LUKA, *Helg och högtid*: A. Åkerblom. Se även LUKA, *Helg och högtid*: K. Andersson; GP, E 26, O. Karlsson.
- 25 GP, E 26, H. Häggblad; O. Karlsson.
- 26 Det fanns också arbetsuppgifter i sågverksproduktionen som definierades som kvinnliga. Men huruvida kvinnor arbetade vid sågverken var beroende av var i familjecykeln de befann sig. Sedan de fått barn var arbete för bolaget obefintligt eller sporadiskt förekommande. Se Berglund-Lake 2001, s. 46-53. Eftersom artikeln handlar om familjer med barn så bortser jag här från kvinnoarbetet vid sågverken.
- 27 EU 35032.
- 28 ULMA 29403:II.
- 29 Enligt undersökningar som avser Stocka, respektive Sunds och Svartviks sågverk, så var den normala arbetsdagen under sågningssäsongen på 1870- och 1880-talen 12-timmar. Arbetsdagen började klockan 6 och pågick till klockan 20, med sammantaget två timmar anslagna för mat- och kafferaster. Detta torde gälla för hela branschen vi denna tid. Se Johansson 1988, s. 156-167 och Cornell 1982, s. 184-186.
- 30 Ahmed 2006, s. 57-58.
- 31 För exempel, se Beckman 1979.
- 32 Löfgren 1975.
- 33 Se t.ex. LUKA, *Helg och högtid*: A. Bodén; O. Karlsson; O. Näslund.
- 34 Se Berglund-Lake 2001, s. 62-63.
- 35 Sägning utförd i två arbetsskift.
- 36 EU 35057; EU 35094.
- 37 Se Berglund-Lake 2001, s. 60-61.
- 38 Palmköld 2007, s. 156.
- 39 Liksom bruket av andra redskap så kunde vävning på vävstol inte ske utan material. Framställning av tyg innebär alltid, som Heidegger säger, "en användning av något för något", "en hänvisning till 'material' (2013, s. 89). Vävstolen behöver tråd och garn för att alls kunna användas. Detta grundläggande villkor är underförstått i skrivningen. Också färdigheten att spinna var utbredd bland sågverkens kvinnor. Ull och lin köptes av bönder eller i handelsboden, som man sedan kardade och spann till garn och tråd. Liksom att man tog tillvara garnet från upprepade yllesockor och tröjor, som sedan spanns till nytt garn och blev till s.k. plocktyg. Dock förekom det redan vid denna tid att maskintillverkad tråd och garn köptes. Se Berglund-Lake 2001, s. 60-61.
- 40 Hansen 1953.
- 41 För en beskrivning av måltidsordningen i såverksarbetarfamiljerna, se t.ex. EU 29685; EU 34105; LUKA, *Helg och högtid*: A. Bodén; A. Bostedt; J. Höglund; ULMA 24892; Fjellström 1990, s. 234-235.
- 42 Fjellström 1990, s. 214.
- 43 Beckman 1979, s. 144-145.
- 44 All bakning skedde i särskilda bagarstugor som bolaget uppfört för den bofasta befolkningen. I dessa bakades mjukt bröd en eller två gånger i veckan och spisbröd. Spisbrödet som var möjligt att förvara bakades i storbak två gånger om år. Se Berglund-Lake 2001, s. 57. Att baka i lägenheterna blev möjligt först då järnspisar installerades i lägenheterna. Dessa blev vanligt förekommande först under 1890-talet. Se Berglund-Lake 2001, s. 81-82.
- 45 Se Berglund-Lake 2001, s. 125.
- 46 Se Berglund-Lake 2001, s. 41-46.
- 47 Ekonomhistorikern Maths Isacson har i en artikel påpekat att det var först i slutet av 1930-talet som arbetet inom industrin blev liktydigt med full sysselsättning och kontinuerligt arbete över hela året och på samma arbetsplats (Isacson 1998).
- 48 Se Berglund-Lake 2001, s. 57-60.
- 49 Jfr Johansen 1989.
- 50 Heidegger 2013, t.ex. s. 92.
- 51 Frykman & Löfgren 2004.
- 52 Lagerspetz 2006, s. 222.
- 53 Jfr Lagerspetz 2006, s. 92, 142.
- 54 Hanssen 1953.
- 55 ULMA 24892. Angående bruket av träskedar, se även LUKA, *Söndagsvanor*: E. Ramstedt; LUKA, *Helg och högtid*, A. Bodén; J. Höglund; Paulsson 1953.
- 56 Sjöqvist 1970.

- 57 LUKA, *Söndagsvanor*: P. Nyman. Se även EU 305039; LUKA, *Helg och högtid*: A. Bostedt; J. Edlund; J. Sundin.
- 58 Lagerspetz 2006, s. 229.
- 59 Eftersom klädförrådet var litet och kläder byttes ytterst sällan, tvättades kläder högst en gång i månaden, medan årets storbyk på våren och hösten kunde pågå en hel vecka. All tvätt förlades till särskilda tvättplatser utomhus eller till tvättstugor vid de sågverk där bolagen hade uppfört sådana. Se Berglund-Lake 2001, s. 61–62.
- 60 ULMA 24892.
- 61 Se t.ex. Beckman 1979, s. 142; EU 35036; LUKA, *Söndagsvanor*: A. Eriksson; K.F. Jönsson; V. Uppling; LUKA, *Helg och högtid*: K. Andersson; A. Bodén; J. Lindberg.
- 62 Det finns dock uppgifter i minnesmaterialet från enstaka sågverkssamhällen om förekomsten av s.k. ”slaskkase” alldeles utanför ”bron” till arbetarkasernerna, men mer som undantag än regel. Se EU 35094.
- 63 EU 35094.
- 64 Lagerspetz 2006, s. 226.
- 65 EU 35028; EU 35058; LUKA, *Helg och högtid*: J. Höglund.
- 66 Lagerspetz 2006, s. 226–227.
- 67 Jfr Lagerspetz 2006, s. 223.
- 68 Se diskussionen i Berglund-Lake 2013.
- 69 Jfr Young 2000, s. 195.
- 70 Beckman 1979, s. 134.
- 71 Jacobson 2009. Jfr Young 2000, s. 202.
- Berglund-Lake, Håkan, 2001, *Livet äger rum. Försörjning och platsstagande i norrländska sågverkssamhällen*, Uppsala.
- Berglund-Lake, Håkan, 2006, “Imagining being present: To get in touch with people’s un-reflected, everyday routines in historical contexts”. (Paper presenterat vid symposiet *Memory and Narration: Oral History Research in the Northern European Context*, Helsingfors 15–17 november 2006).
- Berglund-Lake, Håkan, 2013, ”Rädda sig från intet”, i Siv Fahlgren, Anders Johansson & Eva Söderberg (red.), *Millennium. Åtta genusvetenskapliga läsningar av den svenska välfärdsstaten genom Stieg Larssons Millennium-triologi*, Sundsvall.
- Bergman, Maria, 2009, *Constructing Communities: The Establishment and Demographic Development of Sawmill Communities in the Sundsvall District, 1850–1890*, Umeå.
- Bohman, Stina, 2010, *Omsorg om livet. Spädbarnsdödlighetens förändring i Ådalen under 1800-talet*, Uppsala.
- Cornell, Lasse, 1982, *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare. Arbete levnadsförhållanden rekrytering*, Göteborg.
- Fjellström, Christina, 1990, *Drömmen om det goda livet. Livskvalitet och matvanor i ett uppväxande industrisamhälle. Stocka sågverk 1870–1980*, Umeå.
- Frykman, Jonas, 2006, ”Ting som redskap”, *RIG* 89 (2).
- Frykman, Jonas, 2012, *Berörd. Plats, kropp och ting i fenomenologisk kulturanalys*, Stockholm.
- Frykman, Jonas & Gilje, Nils, 2003, “Being There: An Introduction”, i Jonas Frykman & Nils Gilje (red.), *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*, Lund.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 2004, ”Hur känns kultur”, *Kulturella Perspektiv* 4.
- Gustafsson, Bo, 1965, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913. Arbets- och levnadsförhållanden*, Uppsala.
- Hallinder, Annika & Eriksson, Karin, 1980, ”Arbetarbostäder i Västerbotten”, *Västerbotten* 1980.
- Hanssen, Börje, 1953, ”Hushållsarbetet hos sågverksarbetarna vid slutet av 1800-talet”, *Från stad och bygd i Medelpad*.
- Hastrup, Kirsten, 1998, *A Place Apart: An Anthropological Study of the Icelandic World*, Oxford.
- Heidegger, Martin, 2013 [1927], *Vara och tid*, Stockholm.
- Isacson, Maths, 1998, ”Det flexibla arbetets renässans”, *Framtider* 3.
- Jacobson, Kirsten, 2009, “A Developed Nature: A Phenomenological Account of the Experience of Home”, *Continental Philosophy Review*, 42 (3).
- Johansen, Anders, 1989, ”Handlingens tid”, i Thomas Hylland Eriksen (red.), *Hvor mange hvite elefanter. Kulturdimensjonen i bistandsarbeidet*, Oslo.
- Johansson, Alf, 1988, *Arbetets delning: Stocka sågverk under omvandling 1856–1900*, Lund.
- Kjellberg, Isidor, 1974 [1879], *Sågverksarbetarna i Norrland*, Sundsvall.
- Lagerspetz, Olli, 2006, *Smuts: en bok om världen, vårt hem*, Stockholm/Stehag.
- Löfgren, Orvar, 1975, „Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden”, *Ethnologia Scandinavica*.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Institutet för språk- och folkminnen, Uppsala
Uppteckningar (ULMA)

Kyrkohistoriska arkivet, Lund (LUKA)
Söndagsvanor vid sågverken i äldre tid
Helg och högtid i sågverkssamhällena i äldre tid

Nordiska museet, Stockholm
Etnologiska undersökningen (EU)
Sågverksarbetarminnen
Gregor Paulssons arkiv (GP)
Uppteckningar (E 26)

Riksarkivet, Stockholm (RA)
Sundhetskollegiet
Årsberättelser från provinsialläkare

Tryckta källor och litteratur

Ahmed, Sara, 2006, *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*, Durham.

Beckman, Ernst, 1979 [1879], ”Arbetarelivet vid de norrländska sågverken”, i Barbro Björk & Jan Bertil Schnell (red.), *Sundsvallsstrejken 1879. Samtida dokument och historisk belysning*, Sundsvall.

- Martinsson, Lena, 2008, "Queera bondesamhålen. Vetenskapliga berättelser och andra sagor om kön, sexualitet och arbetsdelning på landsbygden", i Åsa Arping, Anna Nordenstam & Kajsa Widegren (red.), *Moderniteter: Text, bild, kön*, Göteborg.
- Merleau-Ponty, Maurice, 1962 [1945], *Phenomenology of Perception*, London.
- Palmsköld, Anneli, 2007, *Textila tolkningar. Om hängkläder, dräftar, lister och takdukar*, Stockholm.
- Paulsson, Gregor, 1953, "Planerat sågverkssamhälle. Skutskär", i Gregor Paulsson (red.), *Svensk stad*, 1:2, Stockholm.
- Sartre, Jean Paul, 1990 [1939], *Skiss till en känsloteori*, Göteborg.
- Sjöqvist, Kerstin, 1970, "Att skura golv", *Fataburen*.
- Skarin Frykman, Birgitta, 1990, *Arbetarkultur – Göteborg 1890*, Göteborg.
- Young, Iris Marion, 2000 [1990], *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*, Stockholm.

Body, things and doings Life in the worker cabin tenement rooms

By *Håkan Berglund-Lake*

Summary

This article describes how working-class families at Norrland sawmills in the 1870s and 1880s interacted with the home and its objects, how they actually managed when living in the often overcrowded worker accommodation at sawmills, which consisted mainly of tenements with just one room and an open fireplace. The focus of attention, accordingly, is on people's practical involvement with the home, in concrete situations where the home and its contents were utilised. This approach focuses on the interplay between these actions and the inmates' material surroundings, what they did with the things and what the things did to them, and, furthermore, the consequences of all this. In order to get to grips with an understand this everyday, often unreflecting occupation with objects, inspiration is taken from phenomenological philosophy,

which has enquired into the manner in which body and doings unreflectingly link the individual to the world at large, and the way in which this relationship entails a caring intercourse with things.

Space, however, does not allow the domestic mores of sawmill worker families to be holistically addressed with this approach. Instead, domestic behaviour has been closely scrutinised and illuminated on the basis of individual everyday, recurrent activities in concrete situations, such as the way in which fire were lit, food prepared and fabrics woven, as well as the way in which things were ranged within the tenement unit's walls, how the tenement unit was cleaned and decorated. Each situation is preceded by descriptions relating the activities to the specific context of the sawmilling community.

Keywords: Body, dwelling, house work, materiality, phenomenology, practice, sawmill community.

Den stora skalan:

Volvo Torslandaverken och massproduktion som mål och mening i 1960-talets Sverige

av Anders Houltz

Volvos monteringsfabrik i Torslanda utanför Göteborg invigdes den 24 april 1964. Det var ett sublimt ögonblick: Skandinaviens största exportföretag öppnade portarna till Skandinaviens största industribyggnad på Skandinaviens största industritomt. Tillfället var betydelsefullt för Volvo, men också för staden Göteborg och den moderna industrinationen Sverige. Torslandaverken var det fysiska beviset på att Volvo vuxit till en storindustri och att den halvsekelgamla drömmen om en massproducerande svensk bilindustri därmed förverkligats.

1960-talet var de storslagna industriella nyinvesteringarnas decennium. Oxelösunds järnverk invigdes 1960, Arendalsvarvet i Göteborg stod klart 1963, året innan Torslanda, och Kockumsvarvet i Malmö byggdes under decenniets sista år ut till att, för en kort tid, bli det största i världen. Sammantaget vittnade megaprojekt som dessa om en bergfast tilltro till det moderna framsteget, till en ohejdbar ekonomisk tillväxt och materiell expansion. Megaprojekten var den höginguistiella epokens främsta monument, och Torslandaverken markerar på många sätt dess kulmen. Med en alltjämt oöverträffad ökning av BNP (6,8 %) var invigningsåret 1964 rekordårens rekordår i svensk historia.¹ Påföljande år nådde industrisysselsättningen i landet som helhet sitt maximum, för att därefter gradvis sjunka. För Göteborgs del skulle ökningen dock fortsätta ytterligare några år, inte minst tack vare Volvo, som just passerat SKF i positionen som stadens största arbetsgivare.²

Denna artikel undersöker Torslandaverkens tillkomst, dess förutsättningar, genomförande

och konsekvenser, med syfte att analysera den stora fabriken betydelse som symboliskt uttryck för höginguistiell modernitet. Artikeln söker besvara följande frågor:

Vilka faktorer och influenser var avgörande för anläggningens tillkomst? Hur tog den höginguistiella moderniteten sig fysiskt uttryck i Torslandafabriken? Vad fick den stora skalan och de nya produktionssätt som Torslandaverken införde för konsekvenser för de anställda? Hur samverkade de industriella ambitionerna med andra samhälleliga ”megaprojekt” i regionen?

Artikeln vill pröva hypotesen att den stora skalan måste förstås som mer än ett medel för ekonomisk lönsamhet i industriella megaprojekt som Torslandaverken; storskalighet utgjorde i själva verket en central del av målsättningen.³ Denna målsättning vilade på principiell – rentav estetisk – grund lika väl som på rationellt ekonomisk. Dessa projekt kan därför, menar jag, förstås som uttryck för det teknikhistorikern David Nye kallat ”the technological sublime”.⁴

Nye har visat hur människoskapade, tekniska artefakter och anläggningar i takt med industrialiseringen kom att väcka känslor som väl kunde mäta sig med den fasa och begeistring som människor upplevde i mötet med dramatiska landskap eller våldsamma naturfenomen. Det sublima mötet med något som var större än det enskilda, individuella, närmade sig den religiösa upplevelsen och var starkt knutet till en romantisk tradition. Nye diskuterar hur det sublima framför allt i USA kom att omfatta nya, inte minst tekniska och industriella kategorier. Järnvägar, broar, dammar och storskaliga

fabriker väckte en entusiasm som var besläktad med naturupplevelsen. Detta var dock ett svärmeri med klara rationalistiska förtecken, som bejakade moderniteten och framsteget. Framstående tekniska artefakter kom att betraktas som sevärdheter; industriella verk och anläggningar började bli föremål för turism.

Den moderna industrin hade med andra ord en publik, förvisso delvis motiverad av dess produkter, men också av dess processer. I den nya tekniken förenades det *matematiska* sublimala, det vill säga kvantitet, volym och massverkan, med det *dynamiska* sublimala uttryckt i rörelse, flöde och hastighet.⁵ Med de starka transatlantiska influenserna i det industriella Sverige vid 1900-talets mitt följde också, som jag här vill visa, upplevelser av det sublimala i ingenjörsmässig ändamålsenlighet och den massproducerande storskaligheten. Ingenstans blev detta samband tydligare än i den hastigt expanderande svenska bilindustrin.

Svensk forskning om bilindustrin som historiskt fenomen är i internationell jämförelse begränsad.⁶ Inom företagsekonomi och arbetsorganisation har bilindustrin varit ett återkommande ämne, men inte på samma vis inom akademisk historieforskning.⁷ Bland undantagen kan nämnas Henrik Glimstedts studie av produktionssystem och samhälle med utgångspunkt från Volvofabrikerna.⁸ Ett tydligt fokus på industriarbetets vardag, innehåll och värde kommer till uttryck i etnologerna Gösta Arvastsons, Eva Fägerborgs och Björn Ohlssons studier av de storskaliga arbetsplatserna i Göteborg och Köping.⁹ Bilindustrin har annars till stor del hantierat sin egen historieskrivning internt eller genom skribenter med mer eller mindre tydlig koppling till företagen.¹⁰ Någon ingående historisk analys av Volvos Torslandafabrik och dess vidare samhällsrelevans har inte genomförts.

Invigning

Den utförliga tidningsrapporteringen från Torslandaverkens öppningsceremoni var sannolikt angenäm läsning för Volvoledningen. ”Volvofabriken invigdes ’på löpande band’”, rapporterade *Svenska Dagbladet* med en anspelning

på den högt automatiserade tillverkningsprocessen.¹¹ ”Lunchen var så perfekt organiserad att man nästan kunde tro att den av Volvo lancerade MTM-metoden kommit till användning”, skrev *Göteborgs-Posten*.¹² För ett företag som byggde sin trovärdighet på en kombination av effektivitet och precision var det naturligtvis viktigt att evenemanget kunde ske planenligt och utan missöden. Mycket riktigt blev invigningsdagen en på alla sätt välregisserad tillställning, fylld av symboliska inslag som bekräftade just detta ögonblick med hänvisningar till det förflutna så väl som till framtiden.

Fabrikens godsmottagning hade tillfälligt omvandlats till festlokal för 2 000 inbjudna prominenta gäster. Den stora lokalen hade dekorerats och försetts med en estrad, inlånad från Stora teatern i Göteborg – i sig ett uttryck för det lokala etablissemangets uppslutning kring ”sin” bilindustri. Dagen bjöd på underhållning, tal och festlig lunchmåltid. I det manligt dominerade programmet utgjorde hovsångerskan Elisabeth Söderström ett undantag, då hon framförde Griegs ”Våren” ackompanjerad av inte mindre än fyra militärorkestrar.

I händelsernas centrum fanns tre personer som tillsammans kunde sammanfatta kontinuiteten i den yttersta makten i 1960-talets svenska samhälle – kung Gustaf VI Adolf, som förrättade själva invigningen, Volvos direktör Gunnar Engellau och den socialdemokratiska finansministern Gunnar Stäng. I sitt tal använde kungen själva invigningsarrangemanget som en metafor för industriell storskalighet och precision: ”Jag tror vi alla är imponerade av denna anläggnings storlek. Vi är också imponerade av den märkliga precision, med vilken invigningen har arrangerats. Jag tror att det är symboliskt för hela Volvos organisation och sätt att utföra arbetet.”¹³ Gunnar Engellau talade om att Volvos tidiga år gått ut på att ”uppfostra Sveriges industri till massproduktion”.¹⁴ Trots att det var Skandinavien största fabrik som skulle invigas beskrev han redan framtiden i termer av ytterligare expansion. Ty Torslanda var projekterat för tillväxt – en kommande, spegelvänd fördubbling av anläggningen ingick redan i planerna.

Volvochefen vände sig också direkt till finans-

minister Sträng med tack för visat stöd och förståelse:

Det föreligger en växelverkan mellan välstånd och bilar – ju fler bilar desto större välstånd. Lika säker är omvändningen: ju större välstånd desto fler bilar! Det bör vara gott för statsrådet Sträng att veta att när han givit Volvo ett handtag i investeringsfrågan så har han också därmed kraftigt bidragit till framåtskridandet i landet.¹⁵

Finansministerns ”handtag” hade gått ut på att ställa statliga investeringsfondsmedel till förfogande inför storsatsningen, vilket varit helt avgörande för att den skulle komma till stånd. Som senare skall behandlas hade detta handtag dock inte givits utan krav på motprestationer, en omständighet som varken Sträng eller Engellau gick närmare in på i sina tal. Sträng valde istället att tala om bilindustrins samhällsnytta och exportindustrins tillskott till bytesbalansen, och meddelade att han för sin del trodde den spegelvända fördubblingen av Torslanda skulle infalla tidigare än Volvoledningen själv prognostiserat.¹⁶

Den regionala politiska makten var inte representerad i programmet på samma sätt som den nationella. Den socialdemokratiska ordföranden i Göteborgs kommunfullmäktige, Thure Höglund, och den inflytelserike och drivande stadssekreteraren, tillika ordföranden i Göteborgs arbetarkommun, Torsten Henrikson, hörde visserligen till de inbjudna gästerna, men trots att staden aktivt medverkat till fabriksetableringen fanns de inte med i talarlistan.

Volvoledningens självförtroende var inte utan grund. Från starten 1927 hade personbiltillverkningen visserligen i två decennier varit en besvärande och ihållande förlustaffär, men sedan bilmodellen PV 444 lanserades vid andra världskrigets slut hade situationen förändrats. Det efterkrigsprogram som Volvo då presenterade hade framstått som orealistiskt då det beräknade en framtida årlig tillverkning av 10 000 personbilar. Det målet uppnåddes emellertid redan 1950. Fem år senare hade siffran tredubblats

FIGUR 1. Kung Gustaf VI Adolf på rundtur i den nya fabriken tillsammans med Volvochefen Gunnar Engellau, i baksätet på en av de tio första serietillverkade Volvobilarna från 1927. I framsätet jämte chauffören sitter Gustaf Larsson, som tillsammans med Assar Gabrielsson grundade Volvo. FOTO: Volvo Cars arkiv.

och efter ännu en femårsperiod tredubblats på nytt. År 1963 tillverkades för första gången mer än 100 000 bilar, och personbilarna motsvarade därmed 85 % av företagets alla tillverkade enheter.¹⁷

Dessutom hade Volvo, som länge varit fullständigt beroende av en lojal hemmamarknad, utvecklat till landets ledande exportindustri med avsättning för nära hälften av sina produkter i utlandet. Samtidigt med Torslanda färdigställde Volvo nya importanläggningar i Finland, Frankrike, Schweiz, Tyskland och USA och nya sammansättningsfabriker i Belgien och Iran. I internationell jämförelse hörde dock svensk bilindustri förvisso inte till de större. Exempelvis tillverkade Ford redan 1913 200 000 bilar årligen - motsvarande Volvo Torslandas maxkapacitet femtio år senare.¹⁸ Ändå var förändringen anmärkningsvärd. "Volvo Torslandafabriken", konstaterade Gunnar Engellau självsäkert i sitt invigningstal, "markerar en definitiv omställning av Volvo till en storindustri med världsomspännande internationella engagement".¹⁹ Vad som vid andra världskrigets slut framställt som ett löfte, av många ansett som orealistiskt, hade 1964 inte bara infriats utan även följts av nya, än storslagare utfästelser.

Drömmen om Detroit

För att förstå den betydelse som invigningen tillmättes måste man komma ihåg att bilindustrin innehaft en särställning i det allmänna medvetandet alltsedan Henry Ford med T-Forden lanserade såväl massbilism som massproduktion i form av "the American system of mass production" i USA under 1900-talets första decennier.²⁰ Med de tre grundprinciperna produktstandardisering, specialutformad utrustning och eliminering av kvalificerad arbetskraft i produktionen hade Fordindustrierna på kort tid lämnat alla konkurrenter bakom sig och samtidigt skapat en helt dominerande förebild för storskalig rationell industriverksamhet. Efter hand knappade konkurrenterna in på försprånget och formulerade sina egna produktionsmodeller. Trots att dessa modeller inte bara utmanade utan också i några fall överträffade förebilden i ekonomisk

framgång var och förblev de dock variationer på samma grundtema.

Med Ford och fordismen hade 1900-talet fått en av sina grundläggande berättelser om modernitet och framsteg. Bilfabriken hade på ett par decennier gått från enkel mekanisk verkstad till ett centralt uttryck för det teknologiska sublimala. Det löpande bandet blev seklets kanske starkaste teknikmetafor, vars internationella spridning varken visste geografiska eller ideologiska gränser.²¹ I Europa, som sett bilindustrins födelse i 1800-talets slut, vaknade under mellankrigstiden drömmen om att kopiera och till och med bli en del av det amerikanska undret. Coventry utpekades som Storbritanniens Detroit, Stuttgart och senare Wolfsburg som Tysklands. Att ha en inhemsk, massproducerande bilindustri blev ett mått på modernitet, samtidigt som avsaknaden av en sådan med omvänd logik blev en besvärande indikation om motsatsen.²²

Det mest anslående försöket att formulera en europeisk motsvarighet till Detroit's bilfabriker under denna period blev Fiats Lingotto-fabrik i Turin (arkitekt Giacomo Matté-Trucco, invigd 1923). Dess arkitektur bar tydliga spår av Fords Highland Park, men med influenser från bland annat de italienska futuristerna fick den samtidigt ett eget estetiskt uttryck som gjorde den till en självklar referens bland samtida och efterkommande modernistiska konstnärer, poeter och arkitekter.²³ Till formen snarare än innehållet var den ett uttryck för den rationella fabriken, eftersom dess produktion i många avseenden länge var hantverksmässig och föga automatiserad.²⁴

Även i Sverige levde drömmen om Detroit, och i takt med en ökande bilimport blev avsaknaden av en nationell bilindustri livligt debatterad inom tekniska och industriella kretsar under 1920-talet.²⁵ Det är därför inte underligt att dagstidningar entusiastiskt utnämnde Göteborg till "Sveriges Detroit" när de första Volvobilarna rullade ut från fabriken 1927. Volvogrundaren Assar Gabrielsson "introducerade nya amerikanska metoder i företaget och byggde upp hela koncernen på erfarenheter från den amerikanska industrin" som historikern Per Nyström uttrycker det.²⁶ Dock fanns det i mellankrigstidens Sverige inte industriella eller ekonomiska förut-

sättningar, för att inte tala om kundkrets och marknad, för att rakt av importera amerikanska massproduktionssätt. Liksom Fiat i Italien, som trots en betydligt större inhemsk marknad än den svenska behövde modifiera Fords principer och anpassa dem till andra förutsättningar, var Gabrielsson tvungen att lansera ett eget produktionssystem. "Att tillverka på Volvovis" byggde på nära samarbete med andra, etablerade industrier som leverantörer av noga specificerade beståndsdelar till en central sammansättningsfabrik i Göteborg.²⁷ Konzeptet kan betecknas som "fattigmansfordism", men var väl anpassat efter de rådande förutsättningarna.

Först efter andra världskriget kunde Volvo successivt genomföra en storskaligare produktionsmodell. Men anläggningarna, och i synnerhet den viktiga sammansättningsfabriken i Lundby på Hisingen, var varken planerade för automatiserad tillverkning eller dimensionerade för expansion. Allt fler och allt mer komprimerade tillbyggnader utgjorde en tillfällig lösning, men svarade varken mot företagets framtida behov eller ledningens ideal om enhetlig och ändamålsenlig rationalitet.

Drömmen om Detroit var till syvende och sist en dröm om storskalighet. Det var inte de specifika metoderna i Fordfabrikerna som sådana som i första hand appellerade – vore det så hade sannolikt entusiasmen svalnat redan när Ford visade sig få problem att med sin universallösning möta konkurrensen från utmanarna. Snarare handlade det om principer – att genom storskaliga lösningar infria det industriella systemets fulla potential. Därmed skulle också följa ökad kvalitet så väl i fråga om de tillverkade produkterna som i människors livsvillkor. På 1960-talet tycktes det målet var inom räckhåll. Gunnar Engellau hade själv formulerat mottot för Volvos nya fabrik: "Volvo Torslandafabriken: Större KAPACITET för ständigt högre KVALITET."²⁸ Denna sentens var en utmärkt sammanfattning av tilltron till skalfördelarnas välsignelse.

Plats att växa

Det hade i själva verket funnits två expansionsalternativ när Volvo 1957 beslutade om en ra-

dikal ökning av sin personbiltillverkning. Det första var att fortsätta att bygga ut anläggningen i Lundby. Den redan hårt utnyttjade industritomten tillät dock endast en begränsad produktionsökning, inte den totala skalförändring som Volvoledningen hade i åtanke. Det andra alternativet gick ut på en helt ny anläggning, på större avstånd från centrala Göteborg men med obegränsat utrymme för framtida expansion. En sådan plats var Sörredsdalen, delad mellan Torslanda kommun och Göteborgs stad, omkring sju kilometer väster om Lundbyanläggningen och femton kilometer från Göteborgs centrum. Denna trakt låg nära de viktiga hamnarna på Hisingen men hade alltså karaktären av lantligt jordbruksområde. Detta berodde delvis på

FIGUR 2. Flygbild över Torslandafabriken under uppförande, vintern 1962. I förgrunden monteringsfabriken TC, följd av målerifabriken TB och karossfabriken TA. FOTO: Blom & Andersson, 1984.

närheten till stadens två flygplatser, den militära i Säve och den civila i Torslanda. Området var mindre lämpat för tätare bostadsbebyggelse men passade bra för industriella ändamål.

Liksom när Ford ersatte fabriken i Highland Park med den ännu större i River Rouge i Detroit 1927, eller när Fiat anlade Mirafiori istället för Lingotto i Turin 1939, valde Volvo det mer grandiosa alternativet, nämligen nyanläggning. Tillkännagivandet hade slagit ned som en bomb i Torslanda kommunfullmäktige, men såväl där som i Göteborg såg ledningen positivt på nyetableringen. 1958 inledde Volvo upphandlingen av inte mindre än 4 000 000 kvadratmeter av huvudsakligen jordbruksmark, för vad som skulle bli Sveriges största industriområde. Femton lantbruk och ett femtiotal mindre markfastigheter berördes, och de markägare som motsatte sig affären tvingades ge vika eftersom Volvo ansågs företräda ett riksintresse.²⁹

Kommungränsen mellan Göteborg och Torslanda gick tvärs igenom den planerade fabriken och var identisk med den månghundraåriga riksgränsen mellan den dansk-norska delen av Hisingen i norr och den svenska i söder. När planerna på den nya fabriken tog form i slutet av 1950-talet markerade samma sträckning istället gränsen mellan en lantlig kranskommun med en befolkning på 2 100 personer, och en expanderande stad med storstadsambitioner.³⁰ Kontrasten kunde knappast varit tydligare.

Fabriken förutsatte reviderade stadsplaner i båda kommuner, men de administrativa svårigheterna uppvägdes av det utmärkta läget. Stadsplanerna utarbetades i stort enligt Volvos önskemål. Godsjärnväg och energiförsörjning ombesörjdes, nya trafikleder planlades, allt för att möta fabriken behov.

Med valet av plats kom Volvo att bli en faktor i en pågående samhällelig omvandlingsprocess där den stora skalan var lika förhärskande som inom industrin, nämligen den rikstäckande kommunsammanslagningen. 1961 års storstadsutredning konstaterade att landets småkommuner behövde slås samman för att möta framtida krav på modernisering och expansion.³¹ Det var, menade utredningen, inte längre tidsenligt att enbart se framtiden ur ett stads- eller kommun-

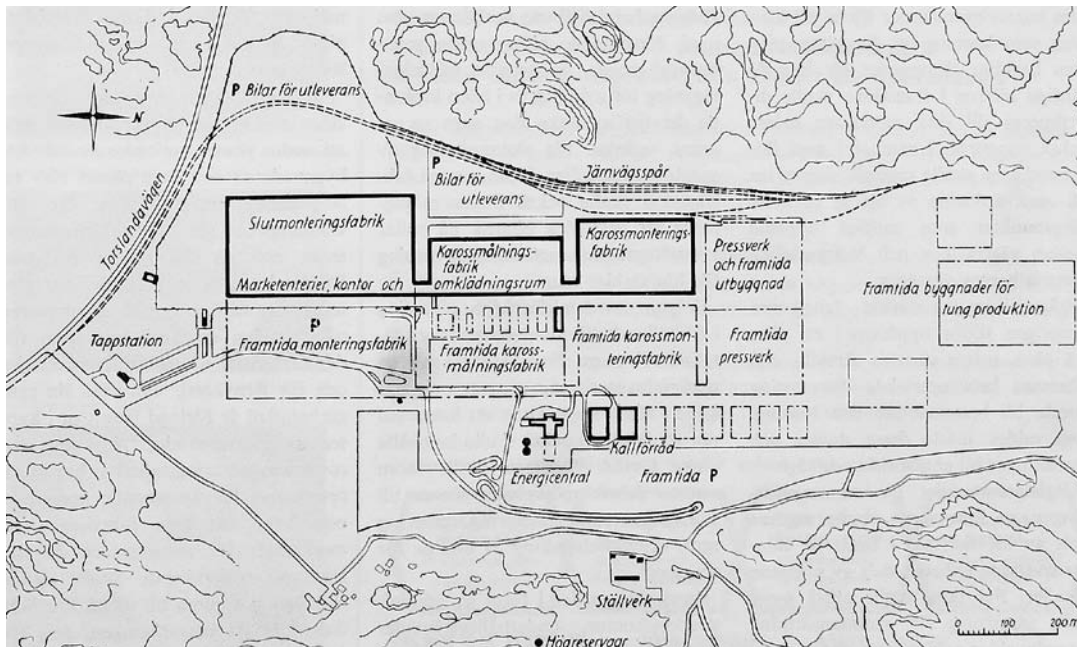
perspektiv – för att möta framtida krav behövdes ett regionperspektiv.³² Hisingskommunerna Torslanda, Tuve och Säve var liksom andra kranskommuner sedan flera år under stort tryck att inkorporeras i det växande Göteborg. Frågan drevs särskilt av stadssekreteraren i Göteborg, Torsten Henrikson.³³ Med projekteringen av landets största industrianläggning väcktes plötsligt hopp för Torslanda att fortleva som självständig kommun. Å andra sidan blev det än viktigare för staden att genomföra inkorporeringen med tanke på de stora skatteintäkter som företaget skulle generera – i synnerhet om dessutom koncernens huvudkontor så som planerats inom några år även det skulle flyttas från Lundby till nya lokaler i anslutning till Torslandaverken.

Hösten 1959 påbörjades anläggningsarbetet, som skulle fortgå i rask takt under de följande fyra åren. Från 1962 kunde de första delarna av anläggningen tas i bruk och på våren 1964 var tiden mogen för invigning. Då var planerna på att inkorporera Torslanda kommun i Göteborg redan långt gångna, och ett par år senare, i januari 1967, var sammanslagningen ett faktum.³⁴ Torslanda var därmed en del av Göteborgs stad.

Den rationella fabriken

Det dominerande inslaget i dagstidningarnas rapportering från den nya fabriken var siffror – siffror över anläggningens och tillverkningens volymer, de investerade summorna, antalet arbetare, processens delmoment och, inte minst, prognoser över framtida expansion.³⁵ Siffrorna var förförande, svindlande. De illustrerade flöden och kvantiteter på ett sätt som kombinerade det dynamiska och det matematiska sublimalt. Huvudfasaden var en kilometer lång, golvytan 180 000 kvadratmeter, fabriken tillverkade en bil i minuten och hade en kapacitet på 200 000 bilar om året vid fullt tvåskift (110 000 vid dagtidsarbete). Jämförelser fick illustrera dimensionerna: huvudfasaden var längre än Kungsportsavenyn i centrala Göteborg, fabriken strömförbrukning jämförbar med staden Uddevallas, huvudbyggnadens tak rymde Nya Ullevi fotbollsplan – 20 gånger om.³⁶

Ansvarig arkitekt för projektet var Owe Svärd,

FIGUR 3. Plan över anläggningen där befintliga byggnader är markerade med heldragen linje och framtida expansion med streckad linje. FOTO: Teknisk tidskrift 1964:17.

erfaren och produktiv skapare av industriarkitektur i Göteborg och på andra ställen. Dennes lyhördhet och förmåga att tillgodose beställarens praktiska önskemål gjorde honom till Volvos arkitekt framför andra under företagets expansiva decennier, med talrika uppdrag både ifråga om tillbyggnader och enskilda anläggningar. Ojämförligt störst var dock Torslandafabriken.³⁷ Talande nog omnämndes emellertid anläggningen inte i termer av arkitektur i tidningsrapportering eller i företagets pressmaterial. De ansvariga ingenjörer som legat bakom process- och flödesplanering uppmärksammades i flera sammanhang, men arkitekten framhölls sällan eller aldrig. Inte heller blev fabriksanläggningen som byggnadsverk, trots att den utgjorde dåtidens mest omfattande byggprojekt, föremål för några recensioner i arkitekturtidskrifter, fackpress eller dagstidningar.³⁸ Torslanda framstod och framställdes som nyttoarkitektur – arkitekturtrad ingenjörarkitektur.³⁹

Fabriken var huvudsakligen uppbyggd i ett plan, med tre stora, sammanbyggda hallbyggnader i rät linje från norr till söder: karossmam-

sättning, karossmålning och slutmontering. Tanken var att produktionsflödet från start till färdig bil skulle ske i en och samma huvudriktning. Först monterades karosserna av pressade plåtdelar och karosskomponenter längs parallella golvtransportörer i karossmammansättningen, för att sedan flyttas via taktransportör till målningsfabriken. Där sprutades de med lackskikt efter lackskikt i ett system av parallellbanor, innan de återigen fraktades via taktransportör in i slutmonteringsfabriken med dess två parallella huvudmonteringsbanor med vardera 130 monteringsstationer. Transportbanornas total längd uppgick till drygt tio kilometer.⁴⁰

Väggarnas betongstomme täcktes utvändigt av rött fasadtegel och invändigt huvudsakligen av gult. Anläggningen bands samman av en gemensam fasad i öster, drygt en kilometer lång. Med horisontala fönsterband, uppbrutna av glasade vertikaler vid varje trapphus, gav huvudfasaden visuellt eftertryck åt anläggningens långsträckta, monumentala karaktär. Övergångarna mellan de tre byggnadskropparna markerades i huvudfasaden genom varsitt pelarburet passageparti.

FIGUR 4. Godsleverans via järnväg och långtradar på Torslandafabrikens baksida. FOTO: Volvo Cars arkiv.

Utsmyckning och dekoration utöver dessa rytmiserande inslag saknades i stort sett. Huvudentrén antydde endast genom en rad av flaggstänger i rät vinkel mot fasaden. Som en pendang till anläggningen låg den stora, fristående energicentralen, med en stor skorsten som blickfång, ett par hundra meter från huvudfabriken. Anläggningen hade försetts med fönsterband av glasbetong nära takfoten. Därtill hade efter önskemål från yrkesinspektionen tillkommit ett antal ”tittfönster” med vanligt glas i ögonhöjd i produktionslokalerna. Frågan om dagsljus hade utretts noga, och bortsett från öppningsbara överluskupoler och band av genomskinliga plastplattor motsvarande 2-4 % av takytan hade man avstått från takfönster eftersom den energibesparing som kunde göras uppvägdes av kostnader för värmeförlust, luftcirkulationsstörningar, underhåll och rengöring.⁴¹

Ordet *flöde* var ett nyckelbegrepp i beskrivningarna: råvaror, personal, produkter och maskinutrustning förstods som rörelse i bestämda riktningar, flöden som tillsammans bildade ett

system likt naturens vattensystem eller de organiska systemen i en levande kropp. Flödesscheman illustrerade den inbyggda, ständiga rörelsen i fabriksorganismen. Inflödena var noga separerade från utflödena och från varandra: all personal och alla gäster kom in genom portar på den östliga framsidan, medan gods och material togs in från baksidans stora godsgård i väster, där lastbilar och godståg angjorde. På västsidan fanns också uppställningsplatser för de färdiga bilarna i väntan på avleverans. Personalens gemensamhetsutrymmen var samlade på en entre-solvåning längs östsidans kilometerlånga korridor – där fanns omklädningsrum och duschar, matsalar, sjuk- och vilorum samt kontor.⁴²

I sitt pressmaterial underströk Volvo att fabriken var fullständigt planerad ”inifrån och ut”, inspirerad av nya systematiska planläggningsmetoder från USA. Byggnadsingenjörerna hade låtit en i detalj planlagd tillverkningsprocess styra utformningen av byggnaderna, snarare än tvärt om. Utgångspunkten var den så kallade MTM-metoden (Metod-Tid-Mätning).⁴³

Detta var en vidareutveckling av Frederick W. Taylors Scientific Management, som ytterligare utvecklade tidsstudier och kontroll av processens arbetsmoment. Tidigare Volvochefen Assar Gabriellsson hade varit entusiastisk introduktör av MTM-systemet i Sverige – först genomfört i Volvo Pentas gjuteri i Skövde 1951, och därefter i flera andra av företagets anläggningar. Denna gång kunde emellertid metoderna tillämpas från grunden. MTM-metoden och dess inverkan på industriarbetet hade varit en av de stora fackliga stridsfrågorna under 1950-talet, men i detta sammanhang kunde metoden presenteras i fördelaktigast tänkbara ljus.⁴⁴ ”Med all sannolikhet”, proklamerade Volvoledaren Engellau, ”är Volvo det första bilföretag i världen som planlagt en fabrik med utgångspunkt från detaljerade MTM-analyser.”⁴⁵

Fabrikens rationalitet var uppbyggd kring kontroll – kontroll över flöden, över arbetsmoment och över de anställda. Denna kontroll, för vilken MTM var det grundläggande verktyget,

framhölls i informationsmaterialet som något odelat positivt. En broschyr konstaterade stolt: ”En rigorös kontroll – var tionde anställd är kontrollant – garanterar för att kvaliteten hålles hög under tempoarbetet vid de löpande banden.”⁴⁶ Att så många som en tiondel av personalen inte hade någon annan uppgift än att övervaka sina medarbetare kunde med andra ord framställas som ett uttryck för effektivt resursutnyttjande.

Den gamla sammansättningsfabriken i Lundby var en tacksam kontrastbild i lanseringen av den nya anläggningen. Dess huvudbyggnad i femvåningar, i tidstypisk 1910-tals industriarkitektur, hade ritats av den produktiva ingenjörfirman Kreuger & Toll 1913-14 för Nordiska kullageraktiebolaget (NKA), en av SKF:s konkurrenter.⁴⁷ NKA hade gått i konkurs 1924 och SKF hade då övertagit lokalerna. Dessa uppläts 1927 till det nybildade dotterbolaget Volvo, som anpassade dem för sina behov. Genom åren hade utbyggnader och nytillskott skett i allt raskare takt, så långt utrymmet tillät.

FIGUR 5. ”Arbetsresultatets höga kvalitet är lika avhängigt den ultramoderna, högautomatiserade utrustningen som den enskilde arbetarens skicklighet” (bildtext till den broschyr som presenterade Torslanda). I K.W. Gullers bilder är fabriken ljus, ren och lika blänkande som Amazonbilarnas karosser. FOTO: K.W. Gullers, Volvo Cars arkiv.

Det osystematiska gytter av produktionslokaler som kännetecknade 1960-talets Lundby var väsensskilt från Torslandas storskaliga systematik, men lämpade sig väl som inramning till heroiserande tillbakablickar på en grundartid som i själva verket bara var knappt fyra decennier avlägsen. Trångboddheten under de tidiga åren beskrevs inte i alla avseenden som något negativt. Att direktionen under många år delat arbetsutrymme med kontorspersonalen, på vinden av en förrådsbyggnad vid Lundbyfabriken, lyftes fram som signifikativt för företagets identitet, för en särskild "Volvoanda". Nu skulle emellertid all verksamhet, inklusive den kvarvarande lastbilsproduktionen och koncernledningen, successivt flyttas från Lundby till det växande Torslanda. Där skulle planmässighet, rationalitet och funktionsseparering råda. I den nya ordningen skulle produktion, administration och ledning åtskiljas, och ett nytt representativt huvudkontor, skilt från fabriksområdet, planerades i en senare byggsfas.⁴⁸

Som vi känner till från invigningens högtidstal var Torslanda planerat för att expandera. Först på listan var ett nytt pressverk intill den befintliga karossmonteringen, men därefter väntade annat än ordinär, successiv utbyggnad. Redan från början var nämligen en framtida *dubbling* av hela anläggningen inritad i planerna, med ny karossmontering, ny målningsfabrik och ny slutmontering. I och med detta skulle anläggningens front förvandlas till en lång innergata mellan två likadana fabriksmoduler. På översiktsplanen över området var den tänkta fabriken markerad med streckad linje, som en spegelvänd dubbling av den befintliga, heldragna (se fig. 3). Med denna utbyggnad kalkylerade Volvo med en maxkapacitet på 400 000 bilar årligen istället för 200 000 i Torslanda. Någon fast tidpunkt för expansionen angavs dock inte. Vid ett möte med företagsnämnden ett drygt år efter invigningen frågade exempelvis fackklubbens representant Sven Andersson direktör Engellau om den nya femårsplanen inkluderade en spegelvänd fabrik i Torslanda, men fick ett undvikande svar om att detta låg i en mer avlägsen framtid.⁴⁹

Rekordårens framstegsoptimism var integrerad i själva anläggningen i Torslandaverken,

men periodens löften, till skillnad från den tidiga efterkrigstidens, infriades aldrig. Förvisso har Torslandaverken i flera omgångar byggts ut genom åren, men den spegelvända fabriken kom aldrig till utförande. Frågan man i efterhand kan ställa sig är om den någonsin var något annat än en effektfull retorisk figur; en gestaltning av den stora skalan – det matematiska sublimum – som inte på allvar var tänkt att genomföras.

Fabriken i samhället och samhället som fabrik

1960-talets ideal av storskalighet och massproduktion inskränkte sig inte endast till industrin. Arkitekturhistorikern Claes Caldenby har betecknat epoken som "de stora programmets tid", då genomgripande samhällsreformer och byggande genomfördes på grundval av systemanalytisk planeringsteknik.⁵⁰ Samhällets megaprojekt, oavsett om det rörde sig om nya bostadsområden eller stora centralsjukhus, utformades i analogi med den industriella planeringens abstrahering och flödesanalyser. Naturligt nog, med tanke på dessa släktskap, fanns det även ett direkt och praktiskt samband mellan industriell och samhällsplanering. Ledordet var planering, eller som en artikelförfattare med en tidstypisk formulering uttryckte saken – *totalplanering*.⁵¹

Att de kommunala makthavarnas ambitioner inte stod näringslivets efter framgick när Göteborgs stadssekreterare Torsten Henrikson vid en presskonferens 1962 poserade likt Gustav II Adolf framför en karta över en planerad satellitstad i Angered-Bergumområdet nordost om staden.⁵² "Här ska staden ligga!" kunde journalisterna citera den socialdemokratiska kommunpolitikern då han presenterade visionen om vad som inom några år skulle omvandlas från landsbygd till "en av Västsveriges vackraste städer". Liksom Volvo i Torslanda några år tidigare, hade staden använt sig av bulvaner då 17 kvadratkilometer mark köptes in i grannkommunen Angered. Satellitstaden skulle rymma bostäder för 200 000 invånare. Detta, menade Henrikson, skulle bli den jämte Brasiliens nya huvudstad Brasília största nyplanerade staden i världen.⁵³

Kopplingen mellan den projekterade satellitstaden i Angered och Volvos fabriksbygge var konkret. Volvos krav på mark, infrastruktur, kommunikationer och energi hade tillgodosetts av Torslanda kommun och Göteborgs stad, men den kanske mest problematiska faktorn återstod att lösa – arbetskraften. Redan tidigare rådde det akut brist på arbetskraft i den industritäta Göteborgsregionen, och området i den nya fabriken närhet lämpade sig som nämnts inte för bostadsbebyggelse i större omfattning. Att lösa bostadsfrågan var huvudsakligen stadens uppgift, och de stora företagen tvekade inte att utöva officiell och inofficiell press.⁵⁴ I sitt tal vid Torslandainvigningen tog till exempel Gunnar Engellau tillfället i akt: ”Redan 1966 lär vi ha cirka 8 500 anställda och 1970 troligen över 10 000. Allt detta förutsätter att bostadsfrågan kan lösas och jag väddar till kommunala och statliga myndigheter att hjälpa oss på denna punkt.”⁵⁵

Bostadsbyggandet kan med fog betecknas som ännu ett av 1960-talets megaprojekt. Statens bostadsbyggnadsutredning, tillsatt under Torslandaprojekterings första år, 1959, hade kommit fram till att stat och kommuner i samverkan med byggbranschen måste skapa förutsättningar för ett storskaligt bostadsbyggande för att möta bostadsbristen. I april 1965 fattade riksdagen det beslut som sjösatte det så kallade miljonprogrammet, med målsättning att bygga en miljon bostäder under tio år, mellan 1965 och 1975.⁵⁶ Liksom i Torslandafabriken var det ett kvantitetsmål som var miljonprogrammets grundbult. Förvisso var ambitionen att drastiskt höja befolkningens bostadsstandard, men drivkraften i denna kvalitetshöjning var den kvantitativa storskaligheten. Genom kvantitet skulle kvalitet uppnås, eller för att åter citera Torslandaverkens motto: ”Större KAPACITET för ständigt högre KVALITET”.⁵⁷

Som arkitekturhistorikern Lisbeth Söderqvist påpekat vore det fel att se rekordårens och miljonprogrammets bostadsbyggande som enbart en spegling av den industriella tillverkningsprocessen.⁵⁸ Sambandet var mer mångfacetterat än så; bostadsprojekteringen var på en gång en förutsättning för och en konsekvens av de stora industrietableringarna. Utan industrins megaprojekt hade bostadsbyggandet sannolikt sett

annorlunda ut, och utan det kvantitetsinriktade bostadsbyggandet hade den storskaliga industriella expansionen under 1960-talet knappast varit möjlig. Trots att miljonprogrammet tidigt kritiserades för att prioritera industriföretagens behov framför medborgarnas, har varken analyser av bostadsbyggandet och dess samhällsbetydelse eller studier av den storskaliga industrin och dess arbetsplatser gått särskilt ingående in på detta samband. I Göteborg var kopplingen industrietablering-förortsprojektering inte minst tydlig. De stora arbetsplatserna väster om Göta Älv, av vilka Torslanda var en, kompletterades av de likaledes stora bostadsområdena öster om älven.

Visserligen omvandlades även närområdet i Torslanda snabbt. Kommunen hade köpt mark för bostäder vid Torslanda kyrka och påbörjat planarbete 1960. Påföljande år inrättades en bostadsförmedling, som snart överhopades av bostadssökande. Då Torslanda kommun inkorporerades i Göteborg den 1 januari 1967 hade invånarantalet stigit till 6 340 – en tredubbling på tre år.⁵⁹ Därmed var dock möjligheterna till bostadsbygge uttömda. Den verkliga, storskaliga, lösningen stod att finna på annat håll.

I själva verket hade processen inletts flera år innan det egentliga miljonprogrammet satte igång. Biskopsgården, det sista större förortsområdet på Hisingen, stod klart 1960.⁶⁰ Bostadsområdena i Västra Frölunda söder om Göteborg började liksom Torslandafabriken projekteras 1959 och centrumanläggningen med Europas då största köpcentrum invigdes 1966. Visionerna för Angered var emellertid ännu mer storslagna. Det planerade Angereds centrum skulle bli tio gånger större än Frölunda torg, och sammantaget skulle den nya satellitstaden avlasta Göteborgs historiska stadskärna som kommersiellt och socialt centrum – inte olikt Torslandaverken i förhållande till den gamla Lundbyfabriken.⁶¹

Angered-Bergum införlivades liksom Torslanda i Göteborg i januari 1967. Samtidigt påbörjades byggandet av områdets stadsdelar, först Hjällbo, sedan Hammarkullen, Gårdsten, Lövgärdet och Rannebergen. Sist skulle den stora centrumanläggningen tillkomma. Planeringen av de nya bostadsområdena påminde även den om

Torslandafabrikens; samma skalfördelar eftersträvades och en liknande metod baserad på flödesanalyser och kvantitativa studier tillämpades. Liksom i industrin grundades beräkningarna på en premis om fortsatt och kontinuerlig expansion i samma takt som den rådande. Den avgörande skillnaden var att det här handlade om människors – till stor del samma människors – livsmiljö snarare än deras arbetsmiljö. Fabriken funktionsseparering mellan in- och utflöden, mellan komponenter och arbetskraft, översattes i bostadsområdet till separering mellan sovrum, kök och vardagsrum, till lekplatser, tvättstugor och service. Kanske tydligast var funktionssepareringen i fråga om trafiken, med gångstråk, matgator och kringleder.⁶²

Jämte Hisingens stora arbetsplatser och bostadsområdena i förorterna var just kommunikationer i form av trafikleder den tredje huvudfaktorn i det totalplanerade samhällsmaskineriet. Funktionsseparering förutsatte förbindelse – mellan arbete och fritid; mellan produktion, rekreation och konsumtion. Därför var det nät av nya eller kraftigt utbyggda trafikleder som staden projekterade, med både understöd och påtryckning från de stora arbetsgivarna, av en helt central betydelse. Älvsborgsbron över Göta älv, påbörjad 1963 och invigd 1966, kom exempelvis till som en länk mellan de nya bostadsområdena i Västra Frölunda och arbetsplatserna på Hisingen med Torslanda i spetsen.⁶³ Bostadsområdena

i Angered-Bergum skulle omgärdas på alla sidor av ”högklassiga motorvägar.”⁶⁴ En ny bro över älven planerades vid Agnesberg och en ytterligare vid Lärjeholm som skulle skapa direktförbindelse med arbetsplatserna på Hisingen och förkorta restiden för pendlare till under 20 minuter. Spårvagnsförbindelserna förutsatte en avsevärt längre resa via Göteborgs centrum. Bilen, företrädesvis en Volvo tillverkad på Torslanda, var med andra ord den förenande länken mellan fabriken och bostaden.

En förutsättning för genomförandet av denna totalplanering var samförstånd och gemensamma visioner om vad som utgjorde den goda samhällsutvecklingen. Beslutsfattare inom politik och industri möttes i vad Anders Gullberg i sin analys av Stockholms cityomvandling betecknat som en stadsbyggnadsregim, eller vad som med ett allmänt använt begrepp i fråga om Göteborg brukar kallas ”Göteborgsanda”.⁶⁵

Dock handlade det inte endast om lokal- och regionalpolitiskt samförstånd. Som framgick av finansminister Gunnar Strängs anförande vid Torslandainvigningen stod nationella intressen på spel. En inhemsk bilindustri var en nationell prioritet men också en regionalpolitisk resurs. Det villkor finansministern hade satt upp för Volvos tillstånd att använda investeringsfonder till Torslanda var att företaget skulle gynna också regioner med mindre tillväxtpotential. Bengtsfors i Dalsland med sin nedlagda sulfidfabrik ingick således i överenskommelsen. Där etablerade Volvo en bilsätfabrik som tog över rollen som ortens främsta arbetsgivare. Vid invigningen i Bengtsfors i juni 1965 var Sträng återigen på plats. I sitt tal framhöll han samförståndet: ”Jag tror mig kunna säga, att vi i vårt land kommit långt i ett friktionsfritt och fruktbarande samarbete mellan stat, kommuner och näringsliv. Den anläggning vi idag har nöjet att inviga är ett skolexempel på denna sanning.”⁶⁶

FIGUR 6. Planering inför framtidsstaden: Arkitekt Gunnar Werner med modell över Hammarkulleorget 1968. BILDKÄLLA: Zintchenko 1993.

Fabriken och arbetarna

Två dagar efter den högtidliga invigningsdagen på Torslanda var det dags för nya festligheter. Denna gång var det de anställda och deras familjer som var inbjudna, sammanlagt över 26 000 personer. Festen var både större och folkligare än invigningen, med karuseller och tombolor, tre ton korv, 25 000 muffins och 50 000 kakor. För underhållningen stod Pekka Langer, Lill Lindfors och trollkarlen Truxa. En tillfällig "barnkrubba med 22 legitimerade lektanter" inreddes i det som två dagar tidigare tjänat som kungens uppehållsrum. Ingen möda hade sparats för att göra Torslanda till något positivt i personalens ögon. "En dag", sade direktör Engellau i sitt tal, "kan 25 000 arbeta här ute".⁶⁷

De anställdas entusiasm var emellertid begränsad. I undersökningar under projekterings-tiden hade det visat sig att en stor majoritet av arbetarna och en något mindre majoritet av tjänstemännen var ovilliga att flytta ut till den nya fabriken. Att kommunikationerna var dåliga var en faktor, men det problem som diskuterades återkommande var det höga tempot, skiftesarbetet och de enformiga arbetsuppgifterna vid "linan".⁶⁸

Den redan tidigare höga rörligheten bland de anställda steg från siffror kring 35 % till anmärkningsvärda 41 % under 1964-65. I företagsnämnden frågade Gunnar Engellau varför arbetarna inte tycktes trivas i fabriken: "Som arbetsplats betraktad borde den ju vara både modernare och bättre än de gamla lokalerna?"⁶⁹ Fackombudet Sven Anderssons svar var talande:

De negativa synpunkterna man hört i sammanhanget är väl framför allt, att det är alldeles för stort där ute. Fabriken är stor och skrämmande och avstånden är långa. Man känner sig ensam och övergiven på något sätt. Man får också ta hänsyn till att arbetet är upplagt på bundna liner i så stor omfattning, att det är svårt att få till någon riktig laganda. Varje människa blir mera isolerad än vid ett friare arbete.⁷⁰

I den självbiografiska romanen *Är du lönsam lille vän?* beskriver Peter Mosskin sitt möte med fabriken som nyanställd, kring 1970.⁷¹ Han beskriver Torslanda som en egen stad mellan skog och hav på Hisingen. Ett Volvo City med

bilverkstad, två banker, post, Domus, sim- och bowlinghall samt serveringar hade etablerats för att serva de 13 000 anställda. "Fabriken är platt, oöverskådlig som en bilparkering" skriver Mosskin.⁷² Volvo behöver hur mycket folk som helst och anställningsintervjun är snabbt avklarad. Första dagen på jättarbetsplatsen får de nya en rundtur med Blå Tåget, precis som vilka besökare som helst. Blåklädda Volvoarbetare tittar upp från arbetet. Bandet är i ständig rörelse, sinnena möts av lukterna av färg, olja och rostskydd, ljudet av maskiner som pressar och monterar. "Jag försöker att inte gapa men kan ju inte hålla för munnen."⁷³ Den första, drabbande känslan ersätts dock snart av rutiner. MTM-metoden styr vardagen. Vid ett tillfälle tilldelas Mosskin en tidsstudieman som rödlätt, med fräknar och runda glasögon följer efter och noterar varje rörelse med tidtagarur och blyertspenna.⁷⁴ Mosskins beskrivning av inledande begeistring följd av leda och tristess har stora likheter med de framställningar av amerikanska industriarbetarskors första möte med fabriken vid 1800-talets mitt som David Nye har återgivit. Även där var den sublima upplevelsen kortlivad och följdes av slitsam monotoni.⁷⁵

Någon stark kritik från fackligt håll uttrycktes inte under Torslandas etablering och första år. Verkstadsklubbens ordförande Evert Holmberg intervjuades i *Metallarbetaren* i samband med invigningen. Han menade återhållsamt att det "funnits en del fackliga problem i samband med överflyttningen" men också att förtjänstläget var något högre i den nya fabriken, även om "längre och dyrare resor naggat förtjänsterna i kanten".⁷⁶

Bristen på arbetskraft var akut. Arbetskraftsinvandringen från Finland, Jugoslavien och andra länder var mycket omfattande – av 4 783 kollektivanställda på Torslanda 1966 var 2 281 utländska medborgare.⁷⁷ Språkkunskaper var inget krav för den som sökte arbete på Volvo, och det systematiserade och funktionsseparerade linjearbetet gjorde att behovet av förkunskaper var minimalt. Torslandas tillskyndare hade framhållit den kollektiva inordningen som en på en gång estetisk och demokratisk framtidsvision, här uttryckt av produktionschefen Bengt Darnfors:

Men det finns inga bilar utan individer längs vagnens väg mot fulländning. Och det är viktigt att minnas att den ene inte är viktigare än den andre, alla är vi kuggar i det stora maskineriet, varje individuell insats är lika viktig för att produktionen skall flyta smidigt och för att produkten skall få den kvalitet vi eftersträvar.⁷⁸

Under 1960-talets slut blev de höga frånvarotalen, personalomsättningen och snart nog också återkommande strejker tydliga tecken på att människor hade svårt att inordna sig i fabriken maskineri.

Den publika fabriken

Det kan tyckas märkligt att en fabrik som ”inifrån och ut” så tydligt genomsyrades av nytta och rationalitet samtidigt var försedd med särskilda stålbryggor hängande i taken, konstruerade för visningsgrupper.⁷⁹ Liksom det traktordragna visningståget Blå tåget, vars turer alltså lockar besökare till Torslanda, var detta emellertid ett medvetet och kontrollerat sätt att visa upp anläggningen för omvärlden. Att demonstrera arbete och tillverkningsprocesser för intresserade besökare var något som företaget inte bara accepterade utan till och med prioriterade, och som därtill byggde på en lång tradition.⁸⁰

Att fabriksanläggningar i sin fysiska form utgjorde en viktig del i industriföretagens ansikte utåt var en självklarhet i det sena 1800-talet. Reklam och logotyper avbildade ofta mer eller mindre imponerande tillverkningsanläggningar, gärna med bolmande skorstenar, som ett indirekt köpargument till en presumtiv kundkrets. Bryggerier, textilfabriker och kraftverk utformades som mäktiga borgar eller slott som dominerade stadslandskapet och signalerade kraft, välstånd och makt. Det industriellas publika lockelse avtog på intet sätt i och med massproduktionens etablering under det tidiga 1900-talet. Bland de främsta exemplen är Fordfabrikerna i Detroit, som medvetet utformades så att de kunde fungera som besöksmål.⁸¹

Medan det äldre Highland Park var beläget längs en av Detroit's trafikerade huvudgator och därmed inbjöd till nyfikna inblickar var den betydligt större River Rouge-anläggningen avskild, inhägnad och bevakad. Inte desto mindre var

även den en publik fabrik, men besökarna gavs tillträde helt och hållet på företagets premisser.⁸² Till skillnad från tidigare generationers fabriker med bullrande remtransmissioner och stånkande ångmaskiner upplevdes de nya bilfabrikerna som rena, ljusa och rymliga. Till detta kom den lockelse som bilen som sådan utövade. Attraktionen låg inte enbart i imponerande fasader och byggnader eller för den delen i själva produkterna. Även vad som försiggick inuti anläggningarna – tillverkningsprocesserna – tilldrog sig intresse. När Ford på *The Panama Pacific International Exposition* i San Francisco 1915 valde att ställa ut själva det löpande bandet, komplett med monteringsarbetare i verksamhet vid sina stationer, väckte det sensation. Inför en förundrad publik monterades dagligen 18 kompletta T-Fordar vid denna miniversion av det löpande bandet. Det som här lanserades var i första hand ett produktionssystem och bara indirekt en produkt, T-forden.⁸³

Tillfälliga utställningar hade sin mer permanenta motsvarighet i själva tillverkningsanläggningarna. På Highland Park arbetade en stab på 25 personer med besöksverksamheten, och så tidigt som 1920 var dagliga besökstal på 3 000 inte ovanliga.⁸⁴ Ännu mer populärt blev River Rouge, där besöksverksamheten närmast fick karaktären av en industri i sin egen kraft. När den mexikanske konstnären Diego Rivera utförde sina berömda muralmålningar baserade på River Rouge 1932 var det därför inte förvånande att han valde att inkludera besökande åskådare i den myllrande avbildningen av tillverkning och arbete.⁸⁵ För lanseringen av River Rouge inbjöds också den amerikanske konstnären Charles Sheeler, vars idag klassiska fotografier och målningar från anläggningen kom till på beställning för att användas i reklamsammanhang.⁸⁶

Den publika fabriken var dock inte en unik amerikansk företeelse. I Europa blev fabriker som Volkswagen i Wolfsburg och Fiat i Turin under mellankrigstiden sevärheter som kunde mäta sig med de främsta konstmuseerna, och som flitigt utnyttjades som nationella och politiska skyltfönster. Bilfabrikerna fick symbolisera långt mer än de kommersiella produkter de tillhandahöll – de blev representanter för hela sam-

hällssystem. De svenska förhållandena var mer blygsamma, men i takt med Volvos expansion efter andra världskriget, då PV 444 etablerades som en svensk folkbil, började även svensk bilindustri att bli en attraktion. Redan innan Torslandas tillkomst var företagens besöksiffror ansevära. Under 1959 hade fabriken i Lundby exempelvis närmare 22 000 svenska och utländska besökare.⁸⁷

Även Torslandafabriken lanserades som om den vore en ny produkt på marknaden. Huvudingredienser i kampanjen var de publika evenemangen i samband med invigningen, men därtill ingick utförligt pressmaterial, massmedial bevakning under produktionstiden samt renodlad reklam för såväl Volvo som alla leverantörer och entreprenörer. En rikt illustrerad reklambroschyr distribuerades. Som reklam var den ovanlig i det avseendet att tillverkningsanläggningen och inte produkterna stod i fokus. Återigen presenterades Torslanda som den optimala moderna fabriken: rationell och ändamålsenlig, högteknologisk och förtroendeingivande. Ord som "ultramodern", "högautomatiserad", "effektiv" och "noggrann" präglade de faktaspäckade texterna. Automatiseringen och det löpande bandet visas stolt upp och det poängterades särskilt hur personalen vid stationerna längs bandet får sina direktiv från produktionsstyrningscentralen via "elektroniskt styrda fjärrskrivmaskiner".⁸⁸

Fabriken illustrerades med effektfulla panoramabilder i utvik, men också med tidstypiska färgbilder från produktionen. Bilderna visar manliga arbetare i enhetlig grågrön overall och blå keps med vitt emblem, kvinnor i antingen byxdress eller i klänningsrock i samma färg som overallerna, medan kontrollpersonalen urskiljer sig med sina bruna eller vita skyddsrockar. Bilderna var tagna av fotografen K.W. Gullers, känd för sina många uppdrag för svensk industri.⁸⁹ Valet av fotograf var logiskt. Med talrika utställningar och fotoböcker i stora upplagor under

flera decennier blev Gullers en sällsynt inflytelserik förmedlare av en på en gång moderniserad och stereotypisk Sverigebild, i vilken teknisk utveckling och industri stod i fokus. En tydligare uttolkare av den högindustriella epoken är svår att tänka sig. Med sina bilder förmedlade han en obändig entusiasm över teknikens och vetenskapens möjligheter och gav ett nytt, kanske typiskt svenskt, innehåll till det teknologiskt sublimala.

Storskaligheten kritiseras

Torslanda tillkom vid en tid då det moderna framsteget tycktes ohejdbart. Några år senare började emellertid de första tecknen på ekonomisk avmattning bli synliga, och på 1970-talet följde en rad strukturella kriser som fick bestående inverkan på industrisamhället.

FIGUR 7. Kvinnliga, välsminkade, arbetare förmonterar instrumentbrädor under översyn av manliga arbetsledare vid det löpande bandet. FOTO: K.W. Gullers, Volvo Cars arkiv.

För Göteborgs del hade en återkommande trop i utvecklingsvisionerna varit prognosen att Storgöteborgs befolkning, som 1964 uppgick till 420 000, år 2000 skulle ha passerat miljonen.⁹⁰ Denna beräkning, som med sina jämna tal kan betecknas som ännu ett yttryck för det matematiska sublima, spelade en central roll för både industrins och bostadsproduktionens expansionsplaner. Dessa planer visade sig alltmer ohållbara när det efterhand började bli tydligt att utvecklingskurvan var på väg att avstanna (år 2000 var invånarantalet i Storgöteborg drygt 460 000).⁹¹

Visionerna om ett nytt Brasília i Angered kom på skam. De ekonomiska ramarna kunde bara tillåta en bråkdel av de service- och kultursatsningar som var tänkta. Broarna över älven som skulle bundit samman bostadsområdena med Hisingens industrier förverkligades aldrig. Samtidigt började kritiska röster göra sig hörda gentemot det allenarådande storskalighetsidealet. Miljonprogrammets bostadsområden kritiserades för sina torftiga boendemiljöer och sin

fula och okänsliga bebyggelse, snart nog kännetecknad av segregation och sociala problem.

I Torslanda blev missförhållandena bland de anställda allt tydligare och strejker och personalomsättning ett allt allvarigare hot mot lönsamheten. År 1971 avgick Gunnar Engellau som verkställande direktör och efterträddes av stjärnskottet bland företagsledare Pehr G Gyllenhammar. I boken *Jag tror på Sverige* (publicerad energikrisens år 1973), formulerade Gyllenhammar sin programförklaring som industriledare. Anmärkningsvärt nog var det bärande resonemanget en kritik av den stora skalan, i industri såväl som samhällsplanering. Gyllenhammar konstaterade att människan ”nu placerats vid sidan av tillverkningsprocessen och mera blivit ett hjälpmedel för att få flödet att löpa, medan hon tidigare oftast var en nyckelfaktor i själva arbetsprocessen.”⁹² Visserligen med viss skepsis refererade han till det förestående post-industriella samhället, och menade att industrin måste anpassa sig efter nya förutsättningar. ”Jag tror

FIGUR 8. *Det löpande bandets koreografi: arbetare i enhetlig klädsel förser karosser till Volvo Amazon med vindrutor. FOTO: K.W. Gullers, Volvo Cars arkiv.*

det är nödvändigt att vi koncentrerar oss så på arbetets innehåll och arbetets utformning att människor även i framtiden ska finna industriell produktion attraktiv.”⁹³ Han kritiserade också massproduktionen av bostäder som tvingat människor att flytta till trista förortsområden, och inte minst de maktbärandes ”satellitstadsteorier”, utan att ta hänsyn till att industrier som den han själv företrädde varit högst delaktiga i deras utformning.

I fotografen och arkitekten Jens S Jensens böcker från Torslanda, *Bilfabriken* och *De kallar oss bilbyggare* (1976 och 1978) var kritiken desto mer explicit. Fjärran från K W Gullers industriella begeistring skildrade han tempoarbetets slitsamma baksida. Jensen, som kort tidigare med samma kritiska underton porträtterat miljonprogramsområdet Hammarkullen, en av stadsdelarna i Angered, hade nu intervjuat Volvoarbetare och fotograferat deras vardag i en politiskt laddad vidräkning med det högindustriella systemet. I efterhand framstår hans bilder märk-

ligt nog också som en effektfull kommentar till Gyllenhammars tankegångar.⁹⁴

Var den stora skalans ideal på väg att överges på allvar? Länges tycktes det så. Volvos fabriks-etableringar i Kalmar 1974 och i Uddevalla 1989 kännetecknades båda av långtgående experiment med nya produktionsformer som bröt ned det monotona linjearbetet. Dåvarande PV-chefen Roger Holtbacks ofta citerade formulering från invigningen i Uddevalla antydde att ett epokskifte ägt rum: ”Henry Ford införde det löpande bandet. Volvo var först med att avskaffa det.”⁹⁵ Experimenten blev emellertid kortvariga. Den ekonomiska krisen i början av 1990-talet föranledde nedläggning i både Kalmar och Uddevalla, medan det löpande bandet i Torslanda rullade vidare.

Den stora skalans i ny skepnad

Jag har här sökt en av drivkrafterna bakom 1960-talets storskalighetsidéer i den moderna

FIGUR 9. Kortspel i skuggan av det löpande bandet. Jens S. Jensens bilder från 1970-talets Torslanda står i talande kontrast till K.W. Gullers decenniet tidigare. FOTO: Jens S. Jensen, 1978.

fascinationen för den industriella produktionen, det teknologiska sublima. Dessa tankefigurer etablerades under 1800- och tidigt 1900-tal, men de ambitioner som då formulerades kunde omsättas i verklighet först långt senare. Johan Rådberg studie av modernismens visioner och deras genomförande i *Drömmen om atlantångaren* visar ett liknande mönster i fråga om det industrialiserade bostadsbyggandet.⁹⁶ Denna artikel har betonat det ömsesidiga beroendet mellan industri, bostadsbyggande och infrastruktur, men också de överensstämmande framtidsvisioner som delades av centrala samhällsaktörer. Volvo Torslanda liksom många andra storindustrier vid samma tid kunde förverkligas på grundval av en modernistisk samsyn, en tilltro till framsteget och den stora skalan, som delades av industriledare, politiker och, till stora delar, allmänhet. Dimensioner, flöden, kapacitet och organisation genomsyrade fabriken och gjorde den till ett monument över högindustriell modernitet. Men det teknologiska sublima byggde på en logik av ständig utveckling och expansion - varje objekt måste med nödvändighet överträffa sin föregångare för att alltjämt väcka känslor. När den kontinuerliga utvecklingen visade sina begränsningar avtog också dess lockelse.

Tekniken fortsätter att väcka känslor, men som David Nye redan på 1990-talet kunde notera har fascinationen över industriell produktion till stor del ersatts av konsumtionens lockelse. Han framhåller att det teknologiska sublima är intimt kopplat till det moderna projektets framväxt, och inte att förväxla med postmoderna upplevelser av ett industriellt förflutet.⁹⁷

Den stora skalan är dock i själva verket alltjämt förhärskande vid Volvo. Trots tillförändret av nya produktionsmodeller som kompletterar de gamla fordistiska principerna, genom högkonjunkturer och allvarliga kriser samt två dramatiska ägarbyten (amerikanska Ford Motor Company 1999 och kinesiska Geely 2010), har expansion och tillväxt förblivit de yttersta ledorden. Volvo Personvagnars toppnotering nåddes inte på 1960-talet, om någon till äventyrs trodde det, utan så sent som 2004. Det året producerade företaget inte mindre än 460 000 bilar, och hade därmed på sätt och vis äntligen uppnått

1964 års vision om den spegelvända fördubblingen, åtminstone i produktionstal räknat.⁹⁸ Våren 2014 firades Torslandafabrikens femtioårsjubileum, med lanseringen av en ny stadsjeep, med en ny karosfabrik på 24 000 kvadratmeter och en flexibel tillverkningsplattform som enligt uppgift kostat mer än Öresundsbron, men med nyanställningar på bara omkring åttio personer.⁹⁹

De kvantitativa måtten har under de postmoderna decennierna maskerats, i såväl bostadsbyggande som industriell produktion och konsumtion, i form av personligt tilltal och mer eller mindre skenbart individuella lösningar. Upprepningens estetik är inte längre gångbar. Men under ytan består storskaligheten som rådande norm; den stora skillnaden är att begestringen inte längre finns kvar. Det industriella systemet har förlorat sin trolldomsglans, sin sublima karaktär.

ANDERS HOULTZ är docent och forskare i teknik- och vetenskapshistoria, och undervisar vid BTH Karlskrona.

anders.houltz@bth.se
Sektionen för ingenjörsvetenskap
Blekinge tekniska högskola
371 79 Karlskrona

Noter

- 1 Svenskt Näringsliv, Ekonomifakta, [http://www.ekonomifakta.se/sv/Fakta/Ekonomi/Tillvaxt/BNP--Sverige/\(2014-08-26\)](http://www.ekonomifakta.se/sv/Fakta/Ekonomi/Tillvaxt/BNP--Sverige/(2014-08-26)).
- 2 Olsson 1996, s. 181.
- 3 Isacson 2007, s. 23 f.
- 4 Det sublima är ett centralt begrepp inom 1800-talsromantikens syn på relationen mellan människa, natur och konst. Det teknologiska sublima myntades av Perry Miller i *The Life of the Mind in America from the Revolution to the Civil War* (1965), och diskuteras av bl.a. Leo Marx i *The Machine in the Garden. Technology and the Pastoral Ideal in America* (1965). Nye 1994, s. xi ff.
- 5 Distinktionen mellan det matematiska och det dynamiska sublima bygger på Immanuel Kants *Kritik av förnuftet*. Ref. i Nye 1994, s. 8.
- 6 För en översikt över fältet se Lundin 2011.

- 7 Berggren 1990; Ellegård 1983.
- 8 Glimstedt, 1993; se även Elsässer 1995 och Söderlind 1990.
- 9 Arvastson 1987 & 2004; Fägerborg 1996; Ohlsson 2008.
- 10 Haventon 2009; Olsson & Moberger 1995; Blom & Andersson 1984.
- 11 Sign. Tenax, *Svenska Dagbladet* 1964-04-25, s. 9 ff.
- 12 *Göteborgs-Posten* 1964-04-25.
- 13 *Göteborgs-Posten* 1964-04-25, s. 25.
- 14 *Göteborgs-Posten* 1964-04-25, s. 22.
- 15 Ibid.
- 16 Ibid.
- 17 Simonsson 1964, s. 429.
- 18 Biggs 1996, s. 119.
- 19 *Göteborgs-Posten* 1964-04-25, s. 25.
- 20 För framväxten av "the American system", se Hounshell, 1984.
- 21 Nye 2013; Hughes 1990; Laux 1992, s. 73-102.
- 22 Se t.ex. Joel Wolfes studie av industrinationalism, bilindustri och modernitet i Brasilien: Wolfe 2010; Biggs 1996.
- 23 Banham 1986; Darley 2003.
- 24 Löpande band infördes i Lingotto 1925 men produktionen nådde aldrig den dagliga volym på 300 bilar som fabriken planerats för. Bigazzi 1987, s. 85 f.
- 25 Houlzt 2007, s. 294 ff.
- 26 Återgivet i Forser 1996, s. 275.
- 27 Kinch 1993. Jämför Fiats Bedaux-system, infört 1929. Bigazzi 1987, s. 85.
- 28 Broschyren *Volvo Torslandafabriken*, 1964.
- 29 Kleen 1976, s. 61; Almgren 1964, s. 509 ff. I företagets minnesbok *Torslandaverkens första 20 år* betecknas markförvärvet, trots att flera expropriationsärenden fördes upp i hovrätten, som konfliktfritt och smidigt, Blom & Andersson 1984, s. 4.
- 30 Wessberg 1995, s. 110; Wigerfelt 1987, s. 48 ff.
- 31 SOU 1963:6.
- 32 SOU 1963:6, s. 159. Se vidare Zintchenko 1993, s. 19.
- 33 Kleen 1976, s. 42; Wigerfelt 1987.
- 34 Enligt en överenskommelse 1959 skulle ny kommungräns dras så att hela industriområdet skulle komma att hamna i Torslanda medan Göteborg kompenseras med mark i det så kallade Rödjanområdet. Denna överenskommelse omintetgjordes emellertid i och med kommunsammanslagningen. Kleen 1976, s. 61.
- 35 *Svenska Dagbladet* 1964-04-24; *Göteborgs-Posten* 1964-04-25; *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1964-04-24.
- 36 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1964-04-24.
- 37 Owe Svärd och arkitektkontoret OKOS ritade ett flertal tillbyggnader inom Torslanda- och Lundbyområdena, däribland Volvo City och, i samarbete med den amerikanske arkitekten Romaldo Giurgola, huvudkontoret från 1985. Anläggningar i bl a Skövde och den uppmärksammade och nyskapande Kalmfabriken (1974) hör också till Svärds uppdrag för Volvo. Gabriellsson 1985.
- 38 Se t.ex. de stort uppslagna reportagen i *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* 1964-04-25. De behandlar fabriken ur en mängd av aspekter men inte i egenskap av arkitektur.
- 39 Simonsson 1964.
- 40 Ibid.
- 41 Ibid, s. 32ff.
- 42 Ibid.
- 43 De Geer 1978.
- 44 Ohlsson 2008, s. 63f.
- 45 Engellau 1964, s. 6.
- 46 *Volvo Torslandafabriken* 1964.
- 47 Brunnström 1990, s. 110 ff., 115.
- 48 Projekteringen av ett nytt huvudkontor i Torslanda påbörjades så snart produktionsanläggningen invigts och byggnaden var färdig 1967. *Arkitektur* 1967:12 (Temannummer om Volvos huvudkontor), s. 676 ff. För en diskussion om funktionalitet och symbolik i näringslivets kontorsbyggnader, se Käberg 2003.
- 49 Protokoll företagsnämnden Volvo Göteborg 8/6 1965.
- 50 Caldenby behandlar det storskaliga byggandet, men hämtar beteckningen "de stora programmets tid" från Wittrock & Lindström, 1984. Caldenby, 1998, s. 143-170.
- 51 Gustafsson 1964.
- 52 Wigerfelt 1987, s. 76-90.
- 53 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1962-07-14, refererad i Zintchenko 1993, s. 27.
- 54 Ohlsson 2004, s. 71.
- 55 *Göteborgs-Posten* 1964-04-25, s. 22.
- 56 SOU 1965:32; Riksdagens protokoll 1965-04-07. Se vidare Söderqvist 1999.
- 57 Broschyren *Volvo Torslandafabriken* 1964. Jfr Johan Rådbergs diskussion om höghus som uttryck för 1900-talets tayloristiska effektivitetsvisioner i *Drömmen om atlantångaren*. Rådberg 1996, s. 93 ff.
- 58 Söderqvist 1999, s. 177.
- 59 Kleen 1976.
- 60 Wigerfelt 1987, s. 50.
- 61 Centrumutredningen Göteborg, huvudrapport, 1966; *Svenska Dagbladet* 1967-02-24; Zintchenko 1993, s. 27.
- 62 Lundin 2008, s. 216 ff.
- 63 *Älvsborgsbron över Göta Älv. En viktig del i Göteborgs trafikleds nät*, 1969.
- 64 "Storstaden vid Lärjeån planerad", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1964-04-24, s. 1 & 11.
- 65 Gullberg 2001; Åberg 1998.
- 66 Protokoll från företagsnämndens möte, Volvo Göteborg 1965: 5, s. 19 ff; Sign. Ström, *Dagens Nyheter* 1965-06-10.
- 67 *Göteborgs-Posten* 1964-04-27; Protokoll företagsnämnden Volvo Göteborg 1964-09-07.
- 68 Protokoll företagsnämnden Volvo Göteborg 1962-09-03, med redovisning av en intervjuundersökning bland de anställda som då redan börjat arbeta vid den ännu inte färdiga fabriken.
- 69 Protokoll företagsnämnden Volvo Göteborg 1964-09-07.
- 70 Ibid; jfr intervju med verkstadsklubben ordförande Evert Holmberg om fackliga problem i samband med överflyttningen. *Metallarbetaren* 1964:19, s. 20-21.
- 71 Mosskin 2002. Bokens titel *Är du lönsam, lille vän?* är hämtad från den sång med samma namn som Mosskin skrev i gruppen Gläns över sjö och strand 1970, och som senare inspirerade till Peter Tillbergs målning *Blir du lönsam lille vän*.
- 72 Ibid, s. 251.
- 73 Ibid, s. 253.
- 74 Ibid, s. 274.

- 75 Nye 1994, s. 116.
 76 *Metallarbetaren* 1964:19, s. 20 f, 37.
 77 1975 hade andelen vuxit till 3 792 av 7 395. Sjölin 2004, s. 46 f.
 78 Protokoll i företagsnämnden Volvo Göteborg, 1967: 2, s. 43 f.: "Bengt Darnfors 50 år".
 79 Simonsson 1964, s. 32 f.
 80 Produktionen, den industriella verksamheten var således central för upplevelsen. Jfr Robert Willims studie av hur produktionen i den postindustriella fabriken ersatts av iscensatt underhållning och upplevelse. Willim 2008, s. 31 ff.
 81 Smith 1993.
 82 Lewis 1976.
 83 Smith 1993, s. 137.
 84 Nye 1994, s. 130.
 85 Smith 1993, s. 199 ff.
 86 *Ibid.*, s. 93 ff.
 87 "Man vill se vårt Volvo", *Luftrenaren* 1960: 4, s. 18 f.
 88 *Volvo Torslandafabriken*, broschyr, 1964.
 89 Dahlman 1994.
 90 Se t.ex. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1964-04-24.
 91 *Statistisk årsbok för Göteborg*, 2000.
 92 Gyllenhammar 1973, s. 13.
 93 *Ibid.*, s. 8.
 94 Jensen 1974, 1976 & 1978.
 95 Boglind 2010.
 96 Rådberg 1997.
 97 Nye 1994, s. xix f., 284.
 98 Boglind 2010.
 99 Rabe 2014, *Teknikens värld*, <http://teknikensvarld.se> (2014-09-10).

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Internet

- Rabe, Mattias, 2014-04-24, <http://teknikensvarld.se/volvos-torslandafabrik-50-ar-i-dag-okar-kapaciteten-med-100-000-bilar-116577/> (2014-09-10).
 Svenskt Näringsliv, Ekonomifakta, <http://www.ekonomifakta.se/sv/Fakta/Ekonomi/Tillvaxt/BNP--Sverige/> (2014-08-26).

Arkiv

- Kungliga biblioteket i Stockholm, samlingen för vardagsstryck.
 Tekniska museets arkiv i Stockholm.
 Volvo cars företagsarkiv i Göteborg.

Tryckta källor och litteratur

Dagstidningar

- Dagens Nyheter*, 1964-04-25; 1965-06-10.
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, 1962-07-14; 1964-04-24.

- Göteborgs-Posten*, 1964-04-25; 1964-04-25.
Svenska Dagbladet 1964-04-24; 1964-04-25; 1967-02-24.

Utredningar och protokoll

- Centrumutredningen Göteborg: dimensionering och lokalisering av centrumverksamheter: Förslag till framtida centrumstruktur : huvudrapport, Göteborg, 1966. Institut for center-planlægning (København).
Protokoll i företagsnämnden, Volvo Göteborg, 1962-1970, Kungliga biblioteket, Vardagsstryck.
 SOU 1963:6, 1961 års storstadsutredning, *Indelnings- och samarbetsfrågor i Göteborgs- och Malmöområdena: betänkande*.
 SOU 1965:32, *Höjd bostadsstandard*.
Statistisk årsbok för Göteborg (1902-), Göteborg: Göteborgs stadskansli.
Ålvsborgsbron över Göta Älv. En viktig del i Göteborgs trafikledsnät, 1969, Rapport från Gatukontoret i Göteborg.

Litteratur

- Almgren, Lennart, 1964, "En kommun och dess storindustri" *Kommunernas tidskrift*, 7-8 (509-513).
Arkitektur 1967:12, temanummer om Volvos nya huvudkontor.
 Arvastson, Gösta, 1987, *Maskinmänniskan. Arbetets förvandlingar i 1900-talets storindustri*.
 Arvastson, Gösta, 2004, *Slutet på banan. Kulturmöten i bilarnas århundrade*.
 Banham, Reyner, 1986, *A Concrete Atlantis. U.S. Industrial Building and European Modern Architecture 1900-1925*.
 Berggren, Christian, 1990, *Det nya bilarbetet. Konkurrensen mellan olika produktionskoncept i svensk bilindustri 1970-1990*.
 Bigazzi, Duccio, 1987, "Management and Labour in Italy 1906-45", i Steven Tolliday & Jonathan Zeitlin (red.), *The Automobile Industry and its Workers. Between Fordism and Flexibility* (s. 76-96).
 Biggs, Lindy, 1996, *The Rational Factory. Architecture, Technology and Work in America's Age of Mass Production*.
 Blom, Svante & Lars Andersson, 1984, *Torslandaverkens första 20 år*.
 Boglind, Anders, 2011, "Varar Volvos värden?", Sten A. Jönsson & Mikael Wickelgren (red.) *Volvo i våra hjärtan – hur ska det gå? En närdiskussion om "nationalkleden"* Volvo (s. 115-153).
 Brunnström, Lisa, 1990, *Den rationella fabriken. Om funktionalismens rötter*.
 Caldenby, Claes, 1998, "De stora programmets tid", i Thorbjörn Andersson & Claes Caldenby (red.), *Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur* (s. 143-170).
 Dahlman, Eva, 1994, "En tidsepok i bild. Foto K.W. Gullers", *Fataburen. Nordiska museets årsbok*.
 Darley, Gillian, 2003, *Factory*.
 De Geer, Hans, 1978, *Rationaliseringsrörelsen i Sverige. Effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*.
 Ellegård, Kajsa, 1983, *Människa – produktion. Tidsbilder av ett produktionssystem*.
 Elsässer, Björn, 1995, *Svensk bilindustri. En framgångshistoria*.

- Engellau, Gunnar, 1965, "Inledning", i Svante Simonsson (red.), *Så byggde vi Volvo Torslandafabriken* (s. 4-6).
- Forsler, Tomas, 1996, "Jag har speglat århundradet". En bok om Per Nyström – historikern, publicisten, ämbetsmannen.
- Fägerborg, Eva, 1996, *Miljoner och my. Kunskapssyn och tänkande på en verkstadsindustri*.
- Gabriellson, Bengt, 1985, "Volvo ritades av Owe", *Volvo-kontakt* 13.
- Glimstedt, Henrik, 1993, *Mellan teknik och samhälle. Stat, marknad och produktion i svensk bilindustri 1930-1960*.
- Gullberg, Anders, 2001, *City – drömmen om ett nytt hjärta. Moderniseringen av det centrala Stockholm 1951-1979*.
- Gustafsson, Åke, 1964, "Total samhällsplanering", *Teknisk tidskrift* 21 (s. 577-579).
- Gyllenhammar, Pehr G., 1973, *Jag tror på Sverige*.
- Haventon, Peter, 2009, *Volvo för säkerhets skull. Historia 1927-2009*.
- Houltz, Anders, 2007, "Industrial Flow and National Pride. SKF and Volvo, Icons of the High Industrial Period", i Anja Kervanto Nevanlinna (red.), *Industry and modernism. Companies, Architecture, and Identity in the Nordic and Baltic Countries during the High-Industrial Period* (s. 294-310).
- Houltz, Anders, 2003, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*.
- Houltz, Anders, 2009, "Volvos värde varar: Svensk bilindustri som moderniseringsmotor och folkhemsikon", *Polhem. Tidskrift för teknikhistoria* 3 (s. 24-39).
- Hounshell, David A., 1984, *From the American System to Mass Production, 1800-1932. The Development of Manufacturing Technology in the United States*.
- Hughes, Thomas Parke, 1990, *American Genesis. A Century of Invention and Technological Enthusiasm, 1870-1970*.
- Isacson, Maths, 2007, *Industrisambället Sverige. Arbete, ideal och kulturarv*.
- Jensen, Jens S., 1976, *Bilfabriken*.
- Jensen, Jens S., 1978, *Dom kallar oss bilbyggare. En berättelse om arbete och arbetare vid Volvo Torslandaverken i Göteborg*.
- Jensen, Jens S., 1974, *Hammarkullen*.
- Kinch, Nils, 1993, "Att tillverka på Volvovis". Assar Gabriellson om Volvos konkurrenskraft.
- Kleen, Inga-Lisa, 1976, *Torslanda i modern tid. En skrift om kommunen som blev en stadsdel i Göteborg*.
- Laux, James M., 1992, *The European Automobile Industry*.
- Lewis, David L., 1976, *The Public Image of Henry Ford: An American Folk Hero and His Company*.
- Luftrenaren. *Personaltidning för Volvo i Göteborg*, 1960: 4, (s. 18-19).
- Lundin, Per, 2008, *Bilsambället. Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige*.
- Lundin, Per, 2011, "Driven by Morality. Systems and Users in the Historiography of the Car in Sweden", *Mobility in History. Reviews and Reflections* 3 (s. 119-132).
- Miller, Perry, 1965, *The Life of the Mind in America from the Revolution to the Civil War*.
- Marx, Leo, 1965, *The Machine in the Garden. Technology and the Pastoral Ideal in America*.
- Metallarbetaren* 1964:19, (s. 20-21).
- Moskin, Peter, 2002, *År du lönsam lille vän*.
- Nye, David E., 1994, *American Technological Sublime*.
- Nye, David E., 2013, *America's Assembly Line*.
- Ohlsson, Björn, 2008, *Vi som stannade på Volvo. En etnologisk studie om äldre bilindustriarbetares arbetsliv och framtidsplaner*.
- Ohlsson, Björn, 2004, "Är Volvo tänkbart utan invandrare?", i Mats Sjölin (red.), *De många kulturernas betydelse* (s. 55-90).
- Olsson, Christer & Henrik Moberger, 1995, *Volvo, Göteborg, Sverige*.
- Olsson, Kent, 1996, *Göteborgs historia. Näringsliv och samhällsutveckling III, Från industristad till tjänstestad 1920-1995*.
- Rådberg, Johan, 1997, *Drömmen om atlantångaren. Utopier & myter i 1900-talets stadsbyggande*.
- Simonsson, Svante (red.), 1965, *Så byggde vi Volvo Torslandafabriken*.
- Simonsson, Svante, 1964, "Varför Torslandafabriken?", *Teknisk tidskrift* 17 (s. 429 ff).
- Sjölin, Mats, 2004, "Drag i det moderna samhällsbygget", i Mats Sjölin (red.), *De många kulturernas betydelse* (s. 19-54).
- Smith, Terry, 1993, *Making the modern. Industry, art, and design in America*.
- Söderlind, Jerker, 1990, "Volvo Torslanda – fabriken som stad", i Jerker Söderlind & Gunnar Eliasson (red.), *Bakom arbetets fasader. Arkitektur för industriell förnyelse* (s. 125-130).
- Söderqvist, Lisbeth, 1999, *Rekordår och miljonprogram. Flerfamiljshus i stor skala – en fallstudiebaserad undersökning av politik, planläggning och estetik*.
- Volvo Torslandafabriken*, 1964, broschyr, Kungliga biblioteket, vardagstryck, Volvo.
- Wessberg, Werner, 1995, *Västra Hisingen. En bygd i förvandling*.
- Wigerfelt, Christer, 1987, *Göteborgs förorter. Från landsbygd till stadsbygd, från isolerade småkommuner till integrerad storstadsregion*.
- Willim, Robert, 2008, *Industrial cool. Om postindustriella fabriker*.
- Wittrock, Björn, & Stefan Lindström, 1984, *De stora programmens tid. Forskning och energi i svensk politik*.
- Wolfe, Joel, 2010, *Autos and Progress. The Brazilian Search for Modernity*.
- Zintchenko, Lennart, 1993, *Nybyggarstadsdelen Hammarkullen i ett föränderligt Sverige*.
- Åberg, Martin, 1998, *Samförståndets tid: Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*.

The grand scale:

Volvo Torslanda and mass production as end and meaning in 1960s Sweden

By *Anders Houltz*

Summary

2014 marked the fiftieth anniversary of the Volvo Torslanda plant. When opened in 1964, it was the biggest factory in Scandinavia and one of the clearest instances of Swedish industrial mega-projects in the 1960s, informed by efficiency thinking, automation and optimism. This article discusses the genesis of the Torslanda factory, its preconditions, implementation and consequences, the aim being to analyse the significance of this big factory as a symbolic expression of high-industrial modernity. The article sets out to answer the following questions. Which factors and influences were decisive in bringing about the creation of the plant? How was high-industrial modernity physically expressed in the Torslanda factory? What were the

implications for employees of the largeness of scale and the new modes of production which the Torslanda plant ushered in? How did industrial ambitions interact with other societal “mega-projects” in the region?

This article sets out to test the hypothesis that largeness of scale has to be understood as more than a means of financial profitability in industrial mega-projects like the Torslanda plant; largeness of scale was in fact a vital part of the objective. The article analyses industrial mega-projects as expressions of what historian of technology David Nye has called “the technological sublime”, and links them to ideals of largeness of scale in politics, urban planning, housing construction and infrastructure.

Keywords: Volvo Torslanda, automotive industry, mass production, the million programme, planning, modernity.

Brandförsäkringsverkets

stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning

UTLYSNING

Bidrag och stipendier mm

Ansökan

Nästa ansökan skall vara inne senast 31/12 2014.

Beslut

Fattas på styrelsemötena i februari/mars och september

Beredning

Ansökan inges till styrelsens ordförande, som bereder denna med anlitan­de av erforderlig expertis. Adress nedan.

Kriterier, generella

Området bebyggelsehistoria finns visserligen inte som akademisk disciplin, men styrelsen tolkar begreppet brett. Dock förbehåller sig stiftelsen att bedöma relevansen av inkomna ansökningar. (En vägledning finns i de ämnen som avhandlats i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift*.)

Företräde ges till forskning/publikationer som grundar sig på Brandförsäkringsverkets arkiv och/eller historia. I andra hand ges stöd till forskning av akademisk verkshöjd inom bebyggelsehistoria i vid mening.

Stöd kan ges även till andra publikationer som innefattar eller bygger på material ur Stiftelsens arkiv (t ex kyrkobeskrivningar, lokalhistoria mm)

Stöd kan även ges till publikationer med särskilt syfte att publicera bebyggelsehistoriska forskningsresultat

Mer information

Se www.brandverket.se!

Adress för ansökan

Magnus Åkerman, Handelskammaren i Uppsala län, Kloster­gatan 13, 753 21 Uppsala
Ansökan kan även inges elektroniskt till stiftelsen@brandverket.se

Det här händer, hela tiden.

Kulthistoriska miljöer över hela landet hotas av exploatering, rivning och förfall. Den snabba omvandlingen av jordbruket har lämnat stora delar av den svenska landsbygden öde. Ett kulturlandskap som för inte länge sedan domierade vårt land kommer snart att vara uttraderat. Lika illa är det i städerna där förtätning skall ske till varje pris, oftast utan grundlig analys av vilka konsekvenser det får för kulturmiljöer och stadsliv. Med krav på höga vinstmarginaler gröper exploatörer ur det som återstår av kulturarv med stöd från kommunpolitiker som tävlar i att göra avtryck.

Det är lätt att avfärda frågor som dessa med att de är någon annans ansvar, men på många håll finns tyvärr ingen som står upp till försvar för kulturarvet när förändringstrycket är starkt.

Byggnadsvårdsföreningen driver frågor som berör vår bebyggelsehistoria och har den senaste tiden figurerat flitigt i media genom opinionsbildande artiklar och öppna brev. Vi har också räddat rivningshotade objekt genom vårt arbete med Gula listan och delar varje år ut utmärkelsen Årets byggnadsvårdare.

Stöd Svenska byggnadsvårdsföreningen i det här viktiga arbetet genom att bli medlem. Vi vet att det finns många som känner oro inför de konsekvenser som rivningar, illa anpassade nybyggen och hårdhänta ombyggnationer för med sig. För att kunna göra skillnad på riktigt behöver vi bli fler och arbeta tillsammans.

Som medlem har du även möjlighet att själv få stöd i opinionsfrågor och driva debatt genom våra kanaler så som Gula listan, Byggnadskultur,

digitala newsroom och sociala medier. Tillsammans kan vi uppnå mer!

Andra medlemsförmåner är bl a:

- Medlemsrabatt i över 40 byggnadsvårdsbutiker.
- Rådgivning via våra 60 länsombud.
- Inbjudningar till arrangemang.
- Tidskriften Byggnadskultur - 4 nummer per år.
- Tillgång till frågeforum och artikeldatabas.

Välkommen till Sveriges nätverk för byggnadsvård! Läs mer och bli medlem på www.byggnadsvard.se eller ring oss på 08 30 37 85.

**BYGGNADS
VÅRDS
FÖRENINGEN**

Carl Johan Sanglert, *Att skapa plats och göra rum: Landskapsperspektiv på det historiska värdets betydelse och funktion i svensk planering och miljövård*. Institutionen för Kulturgeografi och Ekonomisk geografi, Lunds universitet 2013, 404 s. ISBN 978-91-7473-687-8 (print), 978-91-7473-688-5 (pdf).

Carl-Johan Sanglert har en bakgrund i arkeologi och geografi och har nyligen lagt fram en doktorsavhandling i Kulturgeografi vid Lunds universitet. Det är en monografi och bygger på forskning som finansierats med stöd från Riksantikvarieämbetet och Formas. Det övergripande anslaget handlar om historiska landskap och om bevarandets och avgränsningens problematik – vad är historiskt värdefullt, vad skall skyddas, vad skall sparas, vad skall avgränsas? En central utgångspunkt för arbetet är att:

Under 1990-talet och 2000-talet har den offentliga myndighetsutövningens legitimitet och etablerade praktik kommit att ifrågasättas i och med utvecklingen av vad som skulle kunna beskrivas som ett specifikt kulturarvsperspektiv eller en kulturarvsdiskurs /.../ – tanken på det förflutna som något individuellt och subjektivt konstruerat – [och det] tar till stora delar utgångspunkt i den postmoderna teoribildning som utvecklades under 1980-talet och i linje med en postmodern planerings- och miljövårdsdiskurs har kulturarvsperspektivet till stor del kommit att fokusera på relationen mellan myndighetsperspektiv och lokalperspektiv och vem som äger rätten till historien och kulturarvet.

Med ett naturalistiskt perspektiv, tidsgeografi, kritisk realism och landskapet som begrepp och perspektiv samt ett antal konkreta fallstudier tacklar Sanglert detta. En central tanke är att vad som är historiska värden i landskapet inte bara handlar om åsikter och värderingar – det finns konkreta utfall i landskapet, landskapet finns, den fysiska världen och vad vi gör med den har betydelse. Författaren påpekar med enfaset att en övergång till ett kulturarvsperspektiv får konsekvenser och själva avgränsningen av vad som är historiskt värdefullt blir här centralt. Avhandlingens syfte är ”att undersöka förutsättningarna för en hållbar landskapsutveckling samt att utforska och om möjligt tydliggöra förutsättningarna för ett helhetsperspektiv på landskapet som historiskt sammanhang”. Begreppet landskap är viktigt och det handlar om landskapet som teoretiskt begrepp, konkret sammanhang och administrativt intresse. Fyra teman fokuseras, och dessa bildar också i grova drag bokens disposition:

- *Det historiska landskapet som kunskapsobjekt och empiriskt sammanhang* vilket bildar utgångspunkt för att utveckla nya metoder för historisk landskapsanalys. Frågor behandlas som:
 - Hur förhåller sig olika landskapsperspektiv till varandra?
 - Under vilka förutsättningar kan de olika perspektiven användas för att ge en bättre förståelse för landskapet som historiskt sammanhang?
- *Reservatspolitikens historia och praktik* innehåller en undersökning av avgränsningens praktik i ett långtidsperspektiv, från medeltid till nutid. Det handlar om:

- Hur relaterar bruket av historiska värden till sin politiska och ekonomiska samtid?
- Vilka är de historiska utgångspunkterna för det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets reservatspolitik?
- *Avgränsningens funktion i det moderna planeringssystemet* belyser det avgränsade värdets roll i förhållande till det samtida landskapet och tar upp:
 - Under vilka förutsättningar kan en företeelse definieras som historiskt värdefull?
 - Hur förhåller sig värdet till landskapet som faktiskt, historiskt, materiellt och socialt sammanhang?
 - Vilka effekter får avgränsningen i landskapet?
- *Det postmoderna planeringsperspektivets politiska dimension* är en analys av begreppet kulturarv och handlar om:
 - Hur kan man förstå begreppet kulturarv ur ett samtidshistoriskt perspektiv?
 - Vilka blir konsekvenserna av kulturarv som offentligt historiebbruksparadigm?

Sanglert utvecklar en ontologisk modell för landskapet som historiskt sammanhang och som metod för landskapshisto-

risk analys där landskap, kritisk realism och tidsgeografi är huvudsakliga teman. Han kompletterar detta med en historisk litteraturbaserad undersökning av det avgränsade värdets kulturhistoria samt fallstudier. Den historiska översikten fokuserar särskilt fasta fornlämningar, byggnadsminnen, nationalparker, naturreservat och naturminnen. Fallstudierna är gjorda i fyra kommuner i södra Sverige, Trelleborgs och Sevedala kommuner i Skåne län samt Jönköpings och Nässjö kommuner i Jönköpings län och gäller fall som varit föremål för olika former av planeringsinsatser eller reservatsindelningar i syfte att värna eller tillvarata ett historiskt värde.

Utifrån detta sker en analys av det historiska värdets konstruktion och funktion i samtida planerings- och miljövårdsdiskurser. Bland annat står Kulturminneslagen, Miljöbalken och Plan- och Bygglagen – och dess föregångare – i fokus, liksom översiktsplaner, natur- och kulturmiljövårdsprogram, fornminnesregistret, riksintressen för kulturmiljövården samt ängs- och hagmarksinventeringen. Han analyserar också hur fossil åkermark respektive ängs- och hagmarksområden konstrueras som historiska värden – ett uttryck för hur landskapets värde skiftar från materiell till estetisk produktion. Det ges också exempel på hur det postindustriella landskapets värden kommer till uttryck i "Madariket" i Skåne och "Fest i Grevskapet" i Småland, där mat, landskap och historia tillrättalägs för en urban, globaliserad, västerländsk medelklass

Sanglert konstaterar att anpassningen till landskapet som historiskt sammanhang sett utifrån fallstudierna i praktiken har varit mycket liten. Snarast har de bredare ansatserna bidragit till att ge exploa-

teringen av landskapets resurser en ökad legitimitet. Han konstaterar vidare att värderelativismen inneburit ett normativt ställningstagande kring vad som utgör det mest demokratiska och uthålliga förhållningssättet i form av att lokalt deltagande och marknadsanpassning utgör det mest effektiva, hållbara och demokratiska sättet att förvalta ett kulturarv. Men Sanglert pekar på att detta förstås bör betecknas som en ideologisk position. Han pekar även på problemet med att enskilda uttryck för olika värden lyfts ur sina ursprungliga sammanhang, att "förloppslandskapet" osynliggörs till förmån för «utsiktslandskapet» och för att nå en hållbar landskapsutveckling krävs ett annat förhållningssätt. Likaså lyfter författaren fram att även om mer lokalt deltagande kring planerings- och miljöfrågor kan vara mycket positivt med ökad demokratisering så finns risker med uppluckringen av det moderna planeringssystemets utgångspunkter och den formella demokratis roll. Sanglerts avhandling utmynnar i nödvändigheten av att tydliggöra kopplingen mellan vardagslandskapet och våra politiska val, i förlängningen våra ideologiska ståndpunkter, och att tydliggöra konsekvenserna av olika beslut, politiska, planeringsmässiga och vardagliga. Han pekar på behovet av att kunna diskutera olika alternativ förankrade i det lokala landskapets historiska, sociala och materiella förutsättningar och formulerar sin slutsats som ett *utökat lokalt perspektiv*.

Arbetet är generellt sett väl utfört och för undertecknad känns det naturalistiska, men inte okritiska, perspektivet bekvämt liksom de återkommande påminnelserna om att det konkreta utfallet av olika handlingar kan konsekvensbedömas i landskapet och att detta bör ligga till

grund för en gemensam diskussion om framtida utveckling. De teoretiska valen känns välmotiverade och genomgångna, avhandlingen vittnar om beläsenhet, även om kanske väl många begrepp gifts ihop och en del centrala begrepp, som t.ex. "natur", skulle förtjäna att författaren tydligare diskuterade dess användning och användbarhet. Det är bra med den tydliga kombinationen av teori och fallstudier även om undertecknad hellre skulle sett djupare studier av färre fall inkl intervjumaterial, lokalt och från myndighetshanteringen. När det gäller språk och utformning, så skriver man en doktorsavhandling dels för läsaren, alltså det akademiska samhället eventuellt med en del ytterligare grupper t.ex. yrkesverksamma, och dels för sig själv och sin egen utbildning till forskare – jag tycker att balansen i detta fall är väl mycket i linje av det senare, och texten skulle kunna kortas en del.

Det är viktigt med gemensamma minnen och referensramar – och när dessa situeras, lokaliseras och placeras så sker det i ett landskap. Delar av landskapet blir genom detta till *platser*, vissas platser – de som delar dessa minnen och referensramar. Men många olika minnen och referensramar korsas i samma fysiska landskap – och landskapets framtida utformning med sina ordningsfickor av skydd och reservat blir därför en fråga om maktutövning. En maktutövning som präglas av världsbild, kunskapsyn och ideologi. Den här avhandlingen handlar om hur bevarandesektorn är med och producerar sin egen historiska kontext på olika plan. Men det är en historieproduktion som inte sker isolerat utan i samspel med vetenskap, ekonomi och samhällspolitik. En historieproduktion som Sanglerts avhandling gett oss en

ovärderlig inblick i – en inblick som bör leda till eftertanke. Avhandlingen kommer också förhoppningsvis att fördjupa de ständigt pågående diskussionerna om vilka landskapsvärden som skall avgränsas och prioriteras – och där ofta de mest betydelsefulla prioriteringarna och avgränsningarna, om vi ser till de konkreta utfallen i det fysiska landskapet, sker tyst, intuitivt och utan diskussion. Något som inte bara är i grunden odemokratiskt utan också är något som gör att vi i onödan riskerar att förlora många för framtiden viktiga värden i landskapet.

Klas Sandell

Professor, Inst. för Geografi, Medier och Kommunikation, Karlstads universitet
klas.sandell@kau.se

Hallemar, Dan & Kling, Anders (red.), *Guide till svensk landskapsarkitektur*, 2013, Arkitektur Förlag AB, Stockholm, 260 s., inb., ISBN 978-91-86050-84-9

Arkitektur Förlag, som tidigare har givit ut flera guider till byggnadsarkitekturen, har nu publicerat *Guide till svensk landskapsarkitektur* med Dan Hallemar och Anders Kling som redaktörer. De två tillsammans med fyra andra landskapsarkitekter och trädgårdshistoriker har ingått i urvalsgruppen. Medlemmarna i urvalsgruppen har skrivit de flesta texterna tillsammans med ytterligare några landskapsarkitekter, trädgårdshistoriker och antikvarier.

Urvalsgrupp:

Jonas Berglund, Dan Hallemar, Anna Jakobsson, Anders Kling, Kjell Lundquist († 2011), Catharina Nolin

Författare:

Thorbjörn Andersson, Jonas Berglund, Hanne Romanus Haas, Dan Hallemar Hanne Hansen, Katharina Jeschke Henriksson, Viveka Hoff, Elin G. Håkansson (felaktigt kallad Henriksson), Anna Jakobsson, Anders Kling, Åsa Seterby Modéus, Catharina Nolin, Magnus Olausson, Matti Schevchenko Sandin, André Strömquist, Kolbjörn Wærn

Bokens pedagogiska upplägg är genomtänkt. Beskrivningarna av de 200 anläggningarna är ordnade geografiskt från Skåne till Lappland och alla finns utmärkta på en karta med landskapsgränser, dock saknas landskapens namn. I slutet av boken finns även en kronologisk förteckning över anläggningarna gruppvis indelade i fyra tidsepoker markerade med olika färger, vilka kommer igen intill beskrivningarna. Indelningen av tidsepokerna förklaras inte, de är olika långa och de överensstämmer inte med indelningen av kapitlen i «Landskapsarkitekturens historia i Sverige», vilka följer trädgårdshistoriska stiltförändringar. Boken avslutas med ett register över personer och anläggningar som nämns i texterna.

Varje anläggning presenteras på en sida med namn, ort, upphovspersoner och år samt färgfält för tidsepoken överst på sidan. Sedan följer texten och nederst på sidan två-tre nytagna färgfotografier och ibland en planritning. Eftersom bokens format är högt och smalt, men inte större än att den lätt kan tas med

på utflykt, blir både text och bilder små. Ibland är det svårt att se vad bilderna ska föreställa.

Under de senaste tjugo åren har det givits ut flera guideböcker om trädgårdar och parker i Sverige. Landskapsarkitekternas Riksförbund gav ut *LAR guide: Sveriges trädgårds- och landskapsarkitektur 1920-1988* av Bengt Andrén & Inga H. Jungstedt (Stockholm 1990). Del 1 presenterar 122 anläggningar valda bland de anläggningar LAR inventerade under 1985 och 1988. Del 2 innehåller registret över den inventeringen. Andrén & Jungstedt skrev också en mer populär version *Entré till parker och trädgårdar* (Stockholm 1992). RAÄ stödde utgivningen av *Parker & trädgårdar i Sverige* (Lund 1997) som har engelska parallelltexter. Andra guider har mer romantiska titlar som *Utflykter i det gröna: guide till svenska trädgårdar och parker* av Marie & Johan Kindblom (Stockholm 2003) eller *Trädgårdsguiden: om konsten att hitta smultronställen i trädgårdssverige* av Gunnel Carlsson & Karin Berglund (Malmö 2007).

Urvalet i guideböckerna varierar från personligt (t.ex. *Utflykter* och *Trädgårdsguiden*) till representativt för olika kategorier anläggningar och geografisk

spridning. I *Parker & trädgårdar* redovisas både urvalskriterier och arbetsprocessen. I *Guide* är urvalet brett men det framgår inte efter vilka kriterier urvalet gjorts utom att alla trädgårdar skulle vara öppna för besökare. Geografisk spridning har eftersträvat, men storstäderna och södra Sverige dominerar. 54 anläggningar i Stockholm beskrivs medan det saknas anläggningar från Norrbotten, Härjedalen, Hälsingland, Dalsland och Bohuslän. Urvalet i de andra böckerna visar att det finns intressanta anläggningar i dessa landskap.

Målet är, enligt Dan Hallemar (s. V), att visa hela bredden inom konstformen landskapsarkitektur, så som den utövats i Sverige sedan 400 år tillbaka. Anläggningar har valts för att visa olika skala från små privatträdgårdar till motorvägar, för att visa olika tiders arbetsuppgifter från slottsparkar till skejtparker och för att visa modesvängningar och prioriteringar under olika tidsperioder först till exklu-

siva miljöer för de rika och mäktiga men idag till platser för alla.

Hallemar anser att det är en missuppfattning att landskapsarkitektur handlar om trädgård och han hoppas att läsarna ska kunna avfärda den när de läst boken. Det är dock omöjligt eftersom det saknas definitioner av båda termerna, och de används omväxlande av alla skribenter. Begreppet landskapsarkitektur verkar här till stora delar sammanfalla med trädgård som övergripande begrepp. De enda jag inte skulle kalla trädgård är byggda strukturer placerade i naturen, motorvägar, gågator, torg samt lekplatser belagda med betong och konstgräs. Dessa typer av anläggningar saknas i de andra guideböckerna. Är det användningen av levande material som avgör var gränsen går? Men de japanska torra trädgårdarna (*kare sansui*) uppfattar jag som trädgårdar för att de ändå ger en upplevelse av levande natur.

Tidsgränsen i guidedelen sätts från 1600 till 2013 medan historiken omfattar

1100 till 2010. *LAR guide* satte gränsen bakåt vid 1920 på grund av inventeringens tidsgräns vilken baserades på att den första organiseringen av yrkesutövare skedde 1921, då Föreningen Sveriges Trädgårdsarkitekter bildades. I *Guide* kallas allt landskapsarkitektur oavsett vilken yrkesutövare eller amatör som skapat anläggningen. Författarna till historiken väljer i kapitlet om perioderna 1100–1920 att använda de termer för anläggningar och yrkesutövare som användes vid den tid det handlar om. Trädgård används som övergripande term, park används om landskapsparker och offentliga parker. I kapitlet om perioden 1920–1990 där Thorbjörn Andersson beskriver etableringen av yrket landskapsarkitekt finns formuleringen ”På 1920-talet var landskapsarkitekten trädgårdsmästare ...” men yrkesbeteckningen landskapsarkitekt fanns inte vid den tiden. I resten av kapitlet nämns dock föredömliga verk skapade av stadsingenjörer, stadsträdgårdsmästare, arkitekter och trädgårdsarkitekter, men inte förrän efter 2:a världskriget dyker landskapsarkitekterna upp. Kapitlet ger också en drastisk beskrivning av yrkets utarmning på hantverks- och växtkunskaper under 1960–70-talen.

Genomgående handlar beskrivningarna av anläggningar och även historiken om planering och anläggande som om en trädgård då var färdig och oföränderlig. En enda gång kommenteras det hantverk som förverkligar och upprätthåller en anläggning med levande material, nämligen skötseln. Det är i presentationen av Marabouparken (140) där Andersson skriver: ”Skötseln är på en nivå som man önskar se på fler platser.” Ett stort problem i Sverige är den eftersatta skötseln av offentliga parker och begravningsplatser vilken allt eftersom har byggt upp en enorm underhållsskuld.

Kronologiskt domineras urvalet i *Guide* av anläggningar från 1920-talet och senare. Urvalet överlappar (mellan omkring 15 och 40 %) det som presenteras i de andra trädgårdsguiderna. Det som inte finns i andra guider är de senaste decenniernas utveckling som beskrivs av Anders Kling i historikens kapitel 1990–2010 och i presentationerna av 32 anläggningar från de senaste 13 åren. Tidsgränsen borde dock ha satts några år tillbaka för att värtigheten skulle ha uppnått en sådan storlek och frodighet att den gjorde rättvisa åt tanken bakom anläggningen. Ett par av anläggningarna måste ha planterats samtidigt som texterna skrevs och på bilderna är träden så nysatta att vattensäckarna fortfarande står kvar. Varken volymer eller rumslighet har hunnit utvecklas. Denna otålighet att få visa det nyaste och finaste kunde man se redan på kopparsticken i den första svenska trädgårdsguiden *Suecia Antiqua et Hodierna* (1716). Senare forskning har visat att flera

av bilderna var utförda efter planritningar och att en del av dem aldrig blev utförda.

Ur genussynpunkt kan man konstatera att registrets personnamn omfattar 232 män och 47 kvinnor (20%). Även i de anläggningar som valts att representera den senaste epoken (1980–2013) är fördelningen 29 män och 7 kvinnor (25%) så förbättringen är minimal. Detta är anmärkningsvärt eftersom studenterna i slutet av 1900-talet bestod av en överväldigande majoritet kvinnor. Vad arbetar de övriga kvinnliga landskapsarkitekterna med om de inte utför landskapsarkitektur ens i den vida mening begreppet givits här?

En guidebok läser man inte från pärm till pärm, utan man läser ett par beskrivningar i samband med att man besöker en plats, eller när man planerar en resa. Vid reseplanering behöver man få veta vad som gör anläggningen så speciell att man borde åka dit. När man redan är på plats vill man veta något om anläggningens historia, vad som är värt att

lägga märke till och dess sammanhang med andra platser i trakten. Jag har hittat texter som gör mig nyfiken och får mig att vilja besöka anläggningar, både sådana jag redan kände till och sådana jag inte hört talas om tidigare. Men jag hittade också texter om anläggningar som jag har besökt, men där jag inte kände igen mig i beskrivningen.

Att skriva korta texter är en svår konst, som kräver urval och fakatatäthet. Vänder man sig till allmänheten måste texterna vara tydliga och lättlästa. Här innehåller de flesta texter lite om anläggningens historia och om personer som varit avgörande för den ursprungliga anläggningen, för viktigare tillägg eller omläggningar. Anläggningens delar, innehåll och funktion beskrivs. En del författare beskriver vad de själva tycker om anläggningen, medan andra beskriver anläggningens historiska eller pedagogiska betydelse för dagens besökare.

Att redigera en omfattande guidebok med många författare är ingen lätt uppgift. Att författarnas olika bakgrund och intressen lyser igenom gör läsningen omväxlande. Det måste dock finnas konsekvens vad gäller termer, tecken och språklig nivå. De flesta texterna är väl-skrivna och korrekta men ett par verkar ha slunkit igenom både faktagranskning och korrekturläsning. I den kronologiska förteckningen finns misstag och det saknas namn i registret. Förhoppningsvis kommer *Guide till svensk landskapsarkitektur* att sälja så bra att den nytrycks, och då blir det en chans att rätta till små men störande fel.

Maria Flinck
trädgårdshistoriker och författare
maria.flinck@bredband.net

Flinck, Maria, *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*, Carlsson bokförlag i samarbete med Riksantikvarieämbetet, 2013, 214 s., inb. ISBN 978-91-733159-75.

I disse år er der både professionelt og turismæssigt øget fokus på mange af vore historiske haver. Bevidstheden om disse havers og hele kulturlandskabers historiske, funktionelle og æstetiske værdier er i stadig vækst. Ikke at der ikke anlægges nye haver og skabes ny havekunst! Det sker heldigvis også, og en række nordiske landskabsarkitekter gør sig ikke alene stærkt gældende på hjemmebane, men også mange steder på det europæiske kontinent. Ligesom vi, i Norden måske ikke mindst i Danmark, kan se, hvordan globaliseringen indenfor et fag som netop landskabs- og havekunst sætter spor.

I UNESCO-regi er den internationale fagkomité, der beskæftiger sig med kulturlandskabet, herunder haver, en af de allermost aktive og engagerede. Komiteen virker under ICOMOS (International Committee of Monuments and Sites) og IFLA (International Federation of Landscape Architects). I 2005 fik komiteen nyt navn: International Scientific Committee on Cultural Landscapes, eller ISCLL. Navnet erstattede det gamle, der gik tilbage til komiteens oprettelse i 1998, og med den spanske landskabsarkitekt Monica Luengo som formand befinder denne komité sig i en rivende udvikling. Et stort og stærkt netværk er etableret, og komiteen har en ambitiøs dagsorden, senest med fokus på vore historiske by- og folkeparker – om det gælder vore historiske købstæders første, grønne anlæg fra

det sene 18. århundrede eller mega-anlæg i det 20. århundredes metropoler, i dag og i morgen.

Udvalgte aspekter af denne internationale horisont lykkes det Maria Flinck at indfange i sin nye bog, *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*, udgivet 2013 af forlaget Carlssons i Stockholm. Bogen orienterer sig dog primært i forhold til Sverige og til forfatterens egne samt nærmeste kollegers erfaringer med bevaring af historiske haver. Bogen er forankret i svensk empiri, og den tager, bl.a. med afsæt i en præsentation af svensk lovgivning på bevaringsområdet primært sigte på Sverige og svenske forhold. De internationale referencer, der kort nævnes, fordi de trods alt er vigtige også i national, svensk sammenhæng, er ICOMOS' Firenze-charter fra 1982, som specifikt behandler haver, konventionen om biologisk diversitet fra 1992, det såkaldte Nara-dokument om autenticitet fra 1998 og konventionen om immateriel kulturarv fra 2003.

Maria Flinck, hvis akademiske udgangspunkt er en fil.kand. i etnologi og kunsthistorie, har i hen ved tredive år forsket i og beskæftiget sig med historiske haver, bevaringsstrategier og udvikling samt implementering af projekter til bevaring og sikring af historiske haver, herunder kirkegårde. Bogen er skrevet på baggrund af dette virke, som en slags videns- og erfaringsfond. Deraf også bogens jeg-form i flere afsnit, og undervejs mærker man forfatterens dybe engagement, ja begejstring for og kærlighed til emnet.

Bogen er inddelt i 8 kapitler. Først defineres bl.a. med afsæt i ICOMOS' Firenze-charter det havefaglige begrebsapparat, og en række havekulturelle og re-

staureringsfaglige termer bestemmes. Så refereres indholdet af de relevante love, og i kapitel 3-4 beskrives model og program for bevaringsarbejdet. De følgende to kapitler er de største og vigtigste: Om karakteren af de historiske kilder og registreringsarbejdet i felten, herunder metodikkerne. Her har Maria Flinck betydelig viden og erfaring at øse af. Læseren får en form for drejebog foræret til det videre arbejde, incl. 'to-do'-lister. Bogen lægger her op til at blive taget med ud i felten og blive nyttiggjort i praksis. Baseret på et par konkrete, men væsensforskellige projekter går Maria Flinck herefter over til en mere normativ argumentation: Hvad bør bevares? For hvem? Hvad beretter haverne om? Hvad betyder de? Hvad er forandring? Hun bringer mange synsvinkler og argumenter til torvs, tillige med sine erfaringer, men slutter – efter denne læsers mening – sin bog af med at være næsten for åben over for "olika sätt" og "olika sammanhang". Man savner faktisk en klarere restaureringsfaglig profil. Det er tydeligt, at bogen primært står sig ved sine praksis-orienterede kapitler.

Til afslutning rummer bogen flere nyttige referencer, bl.a. en liste over svenske specialister i havekunst og -bevaring, en oversigt over essentielle digitale kilder, oversigt og vejledning vedrørende de relevante arkiver i Sverige, og endelig en omfattende litteraturliste over svensk såvel som engelsksproget litteratur om bogens emne. Her er mange vægtige og spændende titler på bøger og artikler. Dog savner denne læser et par eksempler fra f.eks. den danske, havefaglige bevarings- og restaureringslitteratur (f.eks. artikler af Christine Waage Rasmussen eller Sven-Ingvar Andersson) eller fra kontinentet (f.eks. Michael Rohdes nærmest uom-

gængelige, om end meget teknisk prægede 'Pflege historischer Gärten. Theorie und Praxis', 2008).

Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv er på lige godt 200 sider, og Maria Flinck når meget undervejs. Det grafiske materiale, herunder illustrationerne, kunne der imidlertid være lagt lidt mere umage i. Der er pæne farvefotografier, men mange af dem står uformidlede, og en del af dem bærer præg af at være 15-20 år gamle. Arbejdstegninger og noget mere grafik havde styrket bogens pædagogiske dimension. Sproget er enkelt og lettilgængeligt, så det harmonerer fint med den målgruppe, Maria Flinck har haft for øje. Bogen er, som der står i indledningen, skrevet til "alla som arbetar med skötsel och bevarande av historiska trädgårdar, parker eller begravningsplatser", professionelle såvel som lægfolk. Bogen rummer en række konkrete, arbejdstekniske råd, som netop lægfolk med fordel vil kunne følge, hvis de som ejere af en historisk have sætter sig for at lave inventarlistor og plejeplan. Unge under uddannelse i anlægsgartnerfaget inviteres også til at læse med, og netop i den gruppe, foruden blandt kulturhistorikere med ansvar for vores grønne kulturarv, vil bogen formentlig finde de fleste læsere og brugere.

For erfarne udøvere af gartner- og landskabsarkitektfaget synes der derimod at være begrænset nyt at hente. De vil sammen med bogens andre læsere imidlertid kunne glæde sig over et par interessante pointer af mere filosofisk karakter, som Maria Flinck formår at få leveret undervejs. Den ene er hendes optagethed af det sanselige møde mellem have og havebruger/-dyrker. Hun tillægger således følesansen særskilt værdi, det

konkrete møde mellem hud og havens materialer. En anden pointe gælder havens betydning: "en uppenbarelse av relationen mellan människor, den värld som omger oss och mysteriet med världens existens."

Det tredje aspekt, jeg gerne vil fremhæve, er Maria Flincks inddragelse af den såkaldte Nara-konvention om autenticitet. For japanerne kan en ny bygning, udført i traditionel teknik og med traditionelle materialer, godt betragtes som autentisk. Denne synsmåde kan principielt overføres på historiske haver, hvor der ikke længere er spor af det originale plantemateriale, men hvor nye plantninger, i princippet også klonede nyplantninger, tages i anvendelse. Her vil bevaringsfundamentalisterne for længst være stået af, men den faglige diskussion om vore historiske haver og deres fremtid slutter langt fra her. Maria Flincks bog og dens forhåbentlig mange læsere og brugere vil bestemt gøre denne diskussion endnu mere frugtbar – og frem for alt have positive praktiske konsekvenser for vores fælles havehistoriske kulturarv.

Margrethe Floryan

ph.d. museumsinspektør,
Thorvaldsens Museum,
København

margrethe.floryan@thorvaldsensmuseum.dk

Bedoire, Fredric, *Restaureringskonstens historia*, Norstedt i samarbete med Kungl. Konsthögskolan, 2013. 425 s., inb. ISBN 978-91-130503-62.

Det är en imponerande och viktig bedrift som Fredric Bedoire gjort med sin senaste bok *Restaureringskonstens historia*. Något översiktsverk av detta slag på svenska, och med den svenska restaureringskonsten i fokus, har hittills inte existerat. Boken kommer att bli ett standardverk i sitt slag för lång tid framåt. Kanske får man i Sverige gå tillbaka till Sverker Jansons bok *Kulturvård och samhällsbildning* från 1974 för att få en översikt med liknande ambition, men då med ett annat fokus.

Bedoire spårar den svenska restaureringskonsten i modern mening tillbaka till dess rötter i sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, och tar historien fram till 2010-talet. Boken är rik med exemplifieringar som hela tiden ackompanjerar författarens karaktäriseringar av tidens ideal och förskjutningar av förhållningssätt, i idé och praktik. Vi lämnas nästan aldrig utan en illustration till beskriven restaurering. Bedoire skriver sin historia genom

exemplen, och genom reflektioner och jämförelser utgående från dessa.

Bildmaterialet har givits stor uppmärksamhet och säkert förorsakat författaren en hel del möda. Konstverk, ritningar, illustrationer, äldre fotografier och författarens egna bilder återfinns på varje uppslag. De är inte bara väl valda, de är genomgående vackra och väl återgivna. Aldrig är en bild där i onödan, sällan saknar vi en bild där vi vill att den skall vara. Men visst vill vi ha mer.

Det är nämligen lätt och roligt att läsa *Restaureringskonstens historia*. För den som sedan tidigare känner området gör verkets översiktsskara att mycket av det som skrivs är välbekant, om än med ett intressant grepp om helheten och sammanhangen. Det saknas inte aha-upplevelser eller tillskott till berättelsen om den svenska restaureringskonstens, och kulturvårdens, historia. De återfinns framför allt i de senare delarna av boken, som omfattar det av Bedoire själv upplevda. Här bryter boken i högre grad ny mark och tillför fakta som inte beskrivits i denna form tidigare. Med dessa delar får boken också karaktären av källmaterial.

I de internationella avsnitten får vi på ett fylligt och initierat sätt följa såväl debatter och författarskap som genomförda restaureringar. Restaureringskonsten sätts här in i ett bredare sammanhang av arkitekturideal och idéströmningar. Samtidigt har boken starka avgränsningar till skeendena i några av Europas länder. Mot en bakgrund av tidiga projekt i Rom och Aten beskrivs utvecklingen i England och Frankrike, och i ett senare avsnitt också i Tyskland. Utöver detta är de internationella utblickarna få. I sin avgränsning följer Bedoire mycket av tidigare forskning i spåren. I upptakten ger han i första me-

ningen en antydning till avgränsningarna i bokens innehåll, det är det västerländska samhällets intresse för sitt förflutna som sätts i centrum.

Här kan i en mer allmän reflektions inskjutas. Västvärldens dominans i forskning om restaurering och bevarande har på senare år utmanats och kompletterats med nya perspektiv. Till exempel har eurocentrismens konsekvenser nyligen diskuterats av Tim Winter (2014) och i boken *International heritage and historic building conservation* vill Zeynep Aygen (2013) visa att rötterna till historiskt motiverad byggnadsvård finns utanför Europas gränser.

Restaureringskonstens historia är en bok om svensk restaureringshistoria, insatt i ett europeiskt sammanhang, och dess avgränsningar är rimliga: De ger ett realistiskt perspektiv på de influenser som varit viktiga för den svenska utvecklingen. För den som genom Bedoire fastnar för ämnet, kan det dock vara spännande att ta sig vidare med kompletterande perspektiv på restaureringskonstens historia.

I Bedoires bild av svenska restaureringsarkitekter och kulturvårdare framskymtar hos dessa ett visst ointresse för den internationella diskussionen. Om skeendet runt Atenchartan 1931 skriver författaren på sitt kortfattade och träffande sätt:

”Den internationella diskussionen fick annars mycket litet gensvar i Sverige. Man var så fast i sin övertygelse att återge landsbygden dess traditionsrika kyrka, befriad från senare tiders övergrepp, att något annat och av modernismen präglad synsätt inte kunde få fotfäste. Dessutom levde man i föreställningen om att man var ledande inom området.”

Deltagandet vid Venedigkonferensen

märkesåret 1964 följdes endast av en svensk arkitekt, och vid ett par andra tillfällen antyder Bedoire att arkitekter följt eller anslutit till internationella trender mer eller mindre omedvetet. Även om den här bilden långt ifrån är entydig, så känns tendensen igen. Sällan finner vi i den svenska diskussionen några mer utförligare referenser till internationell idédebatt och teori. Kanske är den pragmatism som skisseras i bokens avslutande del ett svenskt kännetecken.

Författaren låter inte den vetenskapliga notapparaten belasta själva texten, vilket är befriande. Boken är skriven i en konstvetenskaplig konnässör-tradition där man i berättelsen får lita till de övertygande resonemangen och författarens bildning och kännedom om objekten. Noterna återfinns i slutet av boken och har formen av en fyllig forskningsöversikt där författaren redovisar böcker han uppfattar som viktigast för respektive avsnitt. Däremot får vi ingen precisering av var tolkningar och fakta i enskilda resonemang är hämtade.

Man litat gärna på Fredric Bedoire och hans tolkningar både av detaljer och övergripande skeenden. Det finns emellertid tillfällen då man gärna velat få närmare hänvisningar. Intressanta tolkningar och samband blir svåra att följa upp. Avsikterna bakom Titusbågens restaurering har varit omstridda, var det meningen att gammalt och nytt skulle kunna skiljas så tydligt åt som resultatet blev? Arbetet har ingående beskrivits i Marita Jonssons avhandling från 1974. Bedoire skriver här att eftervärlden uppfattat denna restaureringsdoktorin som italiensk, men menar själv, med eftertryck och hänvisning till den franska arkitektens Gisors ursprungliga argument för sitt förslag, att principen

i grunden måste betraktas som fransk. Här hade det varit intressant att få en mer detaljerad not. Vilken var den eftervärld som betraktade principen som italiensk, när omvärderades detta, är det Bedoire själv som gjort omvärderingen? Fotnoten till romavsnittet nämner förutom Jonssons avhandling ytterligare ett par verk, bland annat David Karmons bok i ämnet Roms restaureringar från 2011.

Nåväl, att man vill läsa och veta mer tillhör ett bra översiktsverks förtjänster.

Som redan antytts ovan blir under-tecknad läsare som allra mest intresserad när vi närmar oss Sverige och Bedoires egen samtid. Här ändrar också fotnoterna karaktär, vi ges få hänvisningar till översiktsverk, utan till ett stort antal artiklar, utredningar, egna arbeten och, som vi förstår, egen kännedom om vad som hänt och hur diskussionerna gått. Bedoires yrkeskarriär har omfattat Konstvetenskap i Stockholm, Livrustkammaren, Riksantikvarieämbetet, Arkitekturhistoria vid KTH och från 1992 en professur vid Kungliga konsthögskolan. Det är alltså en i hög grad egen upplevd historia som skildras. Bedoire tackar också inledningsvis sina egna elever som bidragit med viktiga arbeten.

Inblickar ges i diskussioner och handlingar som tidigare inte varit nedtecknade och tolkade i denna form, sammanfattade och personligt tolkade, utan att för den skull bli starkt polemiska. Så lyfts till exempel Börje Blomé fram i en kort avsnitt med karaktäriseringar av ett par av dennes restaureringar grundade i Cesare Brandis idéer. Blomé var den arkitekt som närvarat på Venedigkonferensen 1964, och som senare fick ett viktigt inflytande på kulturvårdsinstitutionen i Göteborg. Bedoire beskriver Blomé som

Erik Lundbergs kronprins till professuren i restaureringskonst på Konsthögskolan, en tjänst som istället kom att tilldelas konsthistorikern Göran Lindahl. På det här sättet får vi under Bedoires ledning följa restaureringar, förhållningssätt, teorier och personrelationer boken igenom. Ove Hidemark och hans betoning av autenticitet och hantverk ges som förväntat stort utrymme, men, också i det avslutande samtidsavsnittet är materialet rikt och exemplen många. Här ges även utblickar med exempel från Italien, England, Tyskland och genom *Kulturarv utan gränsers* verksamhet.

I det sista kapitlet karaktäriserar Bedoire det tidiga 2000-talets restaureringar med rubriken "Ideologiernas död". Vid millennieskiftet hade uppfattningen att varje situation är unik och "därför måste få avgöra förhållningssättet vid en restaurering" blivit den dominerande. Bedoire som är kritisk mot att principen missbrukats, skildrar dock allsidigt även denna epok och "styrkan i det tidiga 2000-talets frihet att inte dogmatiskt följa en enda linje". Han citerar Fastighetsverkets Anders Bodin som försvarar pluralismen inte bara som praktik, utan som en egen ideologi. Restaureringspraktiken exemplifieras bland annat med Sari Schulmans val av olika principer i olika projekt, och med Andreas Heymowskis restaurering av Bellmanhuset på Gröna Lund 2002 där en mängd synsätt samsats i en och samma restaurering. Arkitekturforskaren Jorge Otero-Pailos (2009) har liksom Bedoire identifierat denna trend:

The taste for presenting various phases of development alongside contemporary expressions is now dominant, and is often associated, rightly or wrongly, with a demo-

cratic open society capable of “accepting” its past and moving on with the present. ... Indeed today restorations that have emphasized one period in an object’s history at the expense of all the others are seen as elitist, undemocratic, and “top down”.

Där Bedoire betonar hållningslöshet, ser Otero-Pailos dock ett nytt etiskt förhållningssätt, eller ideologi med Bodins ord. Det som förenar Bedoire och Otero-Pailos är inte bara en tveksamhet till de mer direkta politiska kopplingarna mellan restaureringspraktik och ideologi, utan också betoningen av restaureringen som konst och gestaltning som ett svar på etiska frågeställningar. Till slut har Bedoire därmed tagit oss på en resa genom tiden, praktiken och teorin som slutar i vår samtid med frågor om ideologierna och deras betydelse in i vår tid. Betyg? Boken hamnar på litteraturlistan!

Ola Wetterberg

professor vid Institutionen för kulturvård,
Göteborgs universitet
ola.wetterberg@conservation.gu.se

Litteratur

- Aygen, Zeynep (2013). *International heritage and historic building conservation: saving the world's past*. 1 [edition]. New York: Routledge
- Otero-Pailos, Jorge (2009): "The Subjective Element in Conservation", *Nordisk Arkitekturforskning* 1, s. 32-48.
- Winter, Tim (2014): "Beyond Eurocentrism? Heritage conservation and the politics of difference", *International Journal of Heritage Studies*, 20:2, s. 123-137, DOI: 10.1080/13527258.2012.736403

Emilie Karlsmo, Jakob Lindblad & Henrik Widmark (red.), *De kyrkliga kulturarven. Aktuell forskning och pedagogisk utveckling*. Acta Universitatis Upsalensis, Arcus Sacri Nr 1, 350 s. ISBN 978-91-554-8868-0

Kyrkorna och de kyrkliga miljöerna är under ständig förändring och så har det även förhållit sig utifrån historiskt perspektiv. Kyrkor har byggts om, övergivits eller rivits och omgivande begravningsplatser har tagit sig olika uttryck under skilda epoker. Vidare har bruket av kyrkorna, och liturgin, kontinuerligt utvecklats samtidigt som nya inventarier har tillkommit och äldre försvunnit. Förståelsen för kyrkorna och de kyrkliga kulturarven är grundläggande för vår förmåga att tolka och nå insikt om äldre tider, men är även viktig för vår förståelse för det samhälle vi lever i idag. Den antikvariska praktiken och forskningen på området har därför en viktig uppgift att fylla dels genom att inventera och dokumentera, dels genom att analysera och tolka det kyrkliga materialet. Men för att forskningen ska vara relevant och för att forskningsresultaten ska kunna omsättas i en fortsatt kunskapsuppbyggnad även att man ställer nya frågor, utifrån vår samtid, på kyrkomaterialet.

Sverige framställs ibland som ett av världens mest sekulariserade länder. Frågor rörande kyrka och religion förs, sedan ett antal decennier, inte längre i den offentliga debatten utan är något som betraktas tillhöra den privata sfären. Ett minskat brukande av kyrkorna i kombination med landets snabbt förändrade

demografi medför vidare att frågan om kyrkors övertalighet är högaktuell. Samtidigt växer andra former av religiösa rum fram runt om i landet, bland annat till följd av ökad globalisering och internationalisering. Behovet av andlighet idag torde därmed knappast vara mindre än tidigare, men det tar sig ofta andra uttryck såväl materiellt som immateriellt.

Under de första decennierna av 1900-talet låg studium av kyrkorna och kyrkornas inventarier i frontlinjen för forskningen inom den då relativt nyetablerade akademiska disciplinen konsthistoria. Inventeringsverket *Sveriges Kyrkor – konsthistoriskt inventarium*, som startade 1912, syftade till att dokumentera och ordna det kyrkliga kulturarvet. Den kunskapsuppbyggnad som bedrevs här, med tyngdpunkt på medeltidsstudier, hade avgörande betydelse för såväl ämnesområdet som dess metod- och teoriutveckling. Men kyrkorna ligger inte längre i fokus för den konstvetenskapliga forskningen som idag är långt mer vittförgrenad än vid 1900-talets första decennier.

Den förändrade "andliga kartan" i kombination med nödvändigheten av en kontinuerlig kunskapsuppbyggnad medför emellertid behov av att forskningen åter riktar ljuset mot kyrkorna, men även till landets övriga sakrala rum. Det har, mot bakgrund av detta, funnits ett starkt behov av att skapa en gemensam plattform för de forskare, inom ämnet konstvetenskap, som idag bedriver forskning kring de kyrkliga kulturarven. Inför inventeringsverkets 100-årsjubileum 2012 togs därför ett konstruktivt initiativ till ett symposium där ett trettiotal forskare vilka samtliga, ur olika perspektiv, har studerat det kyrkliga materialet höll anföranden. Initiativtagare var Forum för forskning

kring de kyrkliga kulturarven, som är knutet till Konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Resultatet från symposiet är denna forskningsöversikt, eller antologi, som ges ut som första nummer i en nystartad publikationsserie kallad *Arcus sacri*. Syftet med skriftserien är att bli ett redskap för att tillgängliggöra aktuell forskning om de kyrkliga kulturarven och riktar sig såväl till forskare på området som till en intresserad allmänhet.

En av de stora förtjänsterna med denna antologi är att den sammanför olika grenar av den konstvetenskapliga forskningen som fokuserar på de kyrkliga kulturarven och presenterar detta på ett lättillgängligt vis. Bredden i det material som författarna åskådliggör är slående och visar på ämnesområdets mångskiftande karaktär. De inriktningar som författarna representerar är bland annat arkitekturteoretisk, byggnadsantikvarisk, textilhistorisk, konstteoretisk och historiografisk inriktning. Kronologiskt spänner författarnas texter i huvudsak från medeltid fram till idag. Rikhaltigheten och variationen i materialet bidrar till att antologin kan sägas utgöra ett slags vittnesbörd om den vitalitet som idag de facto karakteriserar forskningsområdet - något som i sin tur torde påverka den pågående diskussionen om framtiden för inventeringsverket *Sveriges kyrkor* i positiv riktning.

Antologin följer inte en numererad kapitelindelning utan är istället indelad i fyra teman vilka övergripande syftar till att inordna författarnas olika texter - totalt 28 stycken. Dessa teman är i nämnd ordning *Kunskapsuppbyggnad*, *Historie-skrivning*, *Verktyg och tolkning* samt *Tendenser i tiden*. Texterna ger inblick i hur

forskningen idag bedrivs såväl metodologiskt som teoretiskt och flera av författarna är övertygande när det gäller att visa på ämnets samhällsrelevans. Författarnas bidrag utgör därför givande läsning och inbjuder, var och en ur sitt perspektiv, till reflektion. Bland dessa kan exempelvis nämnas Herman Bengtssons text rörande det så kallade Huseliusprojektet och den pågående dokumentationen av Uppsala domkyrka samt Catharina Nolins avsnitt som belyser begravningsplatsens betydelse i relation till natursyn, landskapsvård och friluftsliv. Vidare utgör Henrik Ranbys bidrag, som behandlar rivningen av Maglarp kyrka, ett värdefullt inlägg vad gäller värdering och urval i relation till 1900-talets kyrkobestånd. Slutligen bör även Linda Fagerströms och Helen Fuchs texter särskilt omnämnas då de på ett insiktsfullt vis skildrar hur den moderna konsten hittills varken betraktats som ett konstvetenskapligt forskningsfält eller som kyrkligt kulturarv.

Samtidigt som antologins breda anslag ger läsaren en viss överblick över forskningsområdet så bidrar detta upplägg emellertid också till att den ger ett visst spretigt intryck. Detta leder ibland till att de övergripande frågorna, inte minst rörande forskningens framtid, skymts till förmån för ett tillbakablickande och ibland alltför deskriptiva framställningar. Man saknar också en mer ingående diskussion som berör *hur* forskningen på ett mer effektivt vis skulle kunna omsättas i den antikvariska praktiken. Frågan är viktig att belysa då glappet mellan universiteten och de kulturmiljövårdande myndigheterna tenderar att vara allt för stort idag. Svårigheten att ibland följa den röda tråden uppvägs dock av Lena Johannessons och Lena Liepes inledande samt

avslutande avsnitt. Deras bidrag syftar till att utgöra ett slags sammanfattning, eller kapp, såtillvida att den förra på ett belysande vis tecknar såväl ramarna som utgångspunkterna för forskningsområdet idag medan den senare bland annat skisserar vilka frågor den framtida forskningen torde problematisera i högre utsträckning.

Johannesson behandlar vad de kyrkliga kulturarven haft för betydelse för ämnesdisciplinen konsthistoria/-vetenskap samt på vilket sätt ämnet idag kan sägas ha aktualitet. Ett konstaterande hon gör är just att ämnesområdets styrka utgörs av den bredd forskningen uppvisar. Men för att vitalisera och aktualisera ämnet är det nödvändigt att placera in forskningen kring de kyrkliga kulturarven i en bredare, mer tvärvetenskaplig kontext. Dessutom ser hon ett starkt behov av att forskningen i långt högre grad tolkar och analyserar samtidskulturen i relation till det kyrkliga materialet. Detta kan tyckas självklart, men Johannesson pekar här på ett klagande vis på en av svagheterna med forskningen idag, nämligen att den av tradition har prioriterat äldre perio-

der. Därtill har forskningen koncentrerats kring material tillhörande Svenska kyrkan, något som skett på bekostnad av exempelvis frikyrkor men även andra typer av sakrala rum.

I det avslutande avsnittet tecknar Liepe en del av de vita fläckar som idag finns inom forskningen kring de kyrkliga kulturarven. Hon reflekterar över begreppen kulturhistoria, konst och kulturarv och relaterar detta till synen på den medeltida konsten utifrån ett historiskt, samtida och framtida perspektiv. Liepe är bland annat kritisk till att konstvetenskapen länge duckat för att problematisera begreppet kulturarv. Begreppet är problematiskt såtillvida att den antyder att det skulle finnas en implicit koppling mellan kulturellt arv och kulturell identitet. Ämnen som historia, arkeologi och idéhistoria har emellertid sedan länge "gjort upp" med detta politiskt laddade begrepp samt dess användning som redskap för skapan-

det av en nationell identitet. Detta är ett högst relevant konstaterande och Liepe menar därför att det är hög tid att forskningen kring det kyrkliga materialet också reflekterar över den roll detta ämnesområde haft för etablerandet av en svensk kulturarvskanon. Ett problematiserande av kulturarvsbegreppet i relation till det kyrkliga materialet är även något som den antikvariska praktiken i hög grad efterfrågar. Det avslutande avsnittet kan därmed beskrivas som ett slags appell och pekar på en riktning forskningen måste ta om den vill vara relevant och samhällstillvänd.

Sammanfattningsvis kan konstateras att denna antologi är synnerligen läsvärd då den på ett välskrivet och lättillgängligt vis ger en god överblick över aktuell forskning inom ämnesområdet. Redaktörerna har bearbetat materialet på ett förtjänstfullt sätt och bidrar även med väl formulerade inledningar till bokens olika teman. Samtliga texter är därtill illustrerade med

bilder i såväl färg som svartvitt, något som bidrar till att boken känns tilltalande. Men kanske är betydelsen av denna forskningsöversikt framför allt det faktum att den utgör ett fruktbart avstamp för en mer samlad och tvärvetenskaplig utveckling av ämnesområdet. En förhoppning är att en mer gränsöverskridande forskningskultur härmed är etablerad och att fler nummer snart följer i den nya, ovan nämnda, publikationsserien. Detta skulle på sikt inte endast kunna medverka till att forskningen kring de kyrkliga kulturarven åter etablerar sig i huvudfåran vad gäller det konstvetenskapliga fältet utan skulle på sikt även kunna öka relevansen för forskningsområdet utifrån ett större samhällsperspektiv.

Cathrine Mellander Backman

fil. dr, antikvarie
på Riksantikvarieämbetet
cathrine.mellander.backman@raa.se